

Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Σχολή Πολιτικών Επιστημών

Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής

Μετασχηματισμοί του Κράτους Ενημερίας και της Κοινωνικής Ιδιότητας του

Πολίτη: Από τη Μεταπολεμική Ακμή στη Διαρκή Κρίση

Μεταδιδακτορική Έρευνα

Νίκος Κουραχάνης

Αθήνα, 2020

Ακαδημαϊκός Σύμβουλος:

Διονύσης Γράβαρης, Καθηγητής

Copyright © Νίκος Κουραχάνης, 2020

All rights reserved. Με την επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, η αποθήκευση και διανομή της παρούσας μεταδιδακτορικής έρευνας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της μεταδιδακτορικής έρευνας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση μεταδιδακτορικής έρευνας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Εισαγωγή	5
2. Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Πολιτική: Εννοιολογικές Συνδέσεις	12
2.1 Εισαγωγή	12
2.2 Ιδιότητα του Πολίτη	12
2.3 Κοινωνική Ιδιότητα του Πολίτη.....	15
2.4 Κοινωνική Πολιτική	19
3. Κοινωνική Ιδιότητα του Πολίτη και Κεϋνσιανό Κράτος Ευημερίας	23
3.1 Η Προσέγγιση του T.H. Marshall για την Κοινωνική Ιδιότητα του Πολίτη	23
3.2 Η Κριτική στη Θεωρία του T.H. Marshall για την Κοινωνική Ιδιότητα του Πολίτη	31
3.3 Η Εδραίωση του Κεϋνσιανού Κράτους Ευημερίας	33
3.4 Ερμηνείες για την Ανάδυση του Κεϋνσιανού Κράτους Ευημερίας.....	39
4. Η Ιδιότητα του Ενεργού Πολίτη και το Ενεργητικό Κράτος Ευημερίας	46
4.1 Η Προσέγγιση της Ιδιότητας του Ενεργού Πολίτη.....	46
4.2 Κριτική στην Προσέγγιση της Ιδιότητας του Ενεργού Πολίτη.....	52
4.3 Η Εδραίωση του Ενεργητικού Κράτους Ευημερίας.....	54
4.4 Ερμηνείες γύρω από την Επικράτηση του Ενεργητικού Κράτους Ευημερίας	64
5. Η Ιδιότητα του Υπεύθυνου Πολίτη και το Υπολειμματικοποιημένο Κράτος Ευημερίας	70
5.1 Η Ιδιότητα του Υπεύθυνου Πολίτη	70
5.2 Η Κριτική στην Ιδιότητα του Υπεύθυνου Πολίτη	74
5.3 Η Εδραίωση του Υπολειμματικοποιημένου Κράτους Ευημερίας.....	76

5.4 Ερμηνείες για τη Μετάβαση στο Υπολειμματικοποιημένο Κράτος Ευημερίας	82
6. Συμπεράσματα.....	88
Βιβλιογραφία	93
Ελληνόγλωσση	93
Ξενόγλωσση	94

1. Εισαγωγή

Το θέμα αυτής της μεταδιδακτορικής έρευνας είναι η ανάλυση των μετασχηματισμών των εννοιών της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη και του κράτους ευημερίας. Η χρονική έκταση της επεξεργασίας θα κυμανθεί, συμπυκνωμένα, από τη μεταπολεμική περίοδο μέχρι και σήμερα. Βασικό επιχείρημα είναι ότι το κράτος ευημερίας αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του κεφαλαιοκρατικού (καπιταλιστικού) κράτους. Επομένως, οι διαρθρωτικές μεταβολές του κεφαλαιοκρατικού κράτους θίγουν καθοριστικά την υφή και το περιεχόμενο των αναδιατάξεων του κράτους ευημερίας.

Κατά την ανάπτυξη του επιχειρήματος θα υποστηριχθεί ότι οι δύο αυτές έννοιες βαίνουν, εκ γενετής, προς μια πορεία παράλληλων μεταμορφώσεων. Μεταβολές που επικαθορίζονται από το στίγμα της κυρίαρχης πολιτικής ιδεολογίας και τη δομή της οικονομίας και των παραγωγικών σχέσεων. Μέσα από την εξέταση αυτών των παράλληλων μετασχηματισμών μπορούν να διακριθούν διάφορες κομβικές παράμετροι για την κατανόηση αυτής της σχέσης, όπως τα όρια και οι προϋποθέσεις διαμόρφωσης αυτών των διαφορετικών ιστορικών μορφών του κοινωνικού κράτους. Στο πλαίσιο αυτό, οι μεταμορφώσεις της ιδιότητας του πολίτη διαπλάθουν το υπόβαθρο για την ανάδειξη των κανόνων νομιμοποίησης κάθε επιμέρους ιστορικής μορφής του κοινωνικού κράτους.

Η επεξεργασία αυτού του προβληματισμού συντελείται με τη διατύπωση δύο διαφορετικών σχηματισμών της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη και του κράτους ευημερίας (με τη δεύτερη να εκδηλώνεται σε δύο διαφοροποιημένες εκδοχές διαβαθμισμένης έντασης). Η πρώτη μορφή είναι εκείνη της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη και του μεταπολεμικού (ή Κεϋνσιανού) κράτους ευημερίας. Η δεύτερη μορφή είναι εκείνη του Νεοφιλελεύθερου κράτους ευημερίας. Η μορφή αυτή, αρχικά, εκδηλώθηκε με την εκδοχή της ιδιότητας του ενεργού πολίτη και του ενεργητικού κράτους ευημερίας. Στη συνέχεια, με αφορμή τη Μεγάλη Ύφεση του 2008, αναδείχθηκε η ιδιότητα του υπεύθυνου πολίτη και του υπολειμματικοποιημένου (δηλαδή ενός τύπου με κατεύθυνση προς ένα υπολειμματικό μοντέλο κοινωνικής πολιτικής) κράτους ευημερίας. Η φάση αυτή, με αφορμή την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008, νομιμοποιεί όλες τις στοχεύσεις που είχαν συστηματικά καλλιεργηθεί με ηπιότερο τρόπο στη δεύτερη. Πρόκειται για την απελευθέρωση των διαδικασιών

αποκρατικοποίησης της κοινωνικής πολιτικής και την τάση διαμόρφωσης ενός υπολειμματικοποιημένου κράτους ευημερίας.

Έχει ιδιαίτερη σημασία ότι κάθε μια από αυτές τις περιοδολογήσεις ετεροπροσδιορίζονται από τις διάδοχες καταστάσεις τους. Το πλαίσιο του Κεϋνσιανού κράτους ευημερίας οριοθετείται αμέσως μετά το τέλος του. Όταν έχουν, δηλαδή, διαφανεί οι από-νομιμοποιητικές του συνέπειες. Αντίστοιχα, τα όρια της πρώτης φάσης του Νεοφιλελεύθερου κράτους μπορούν να διακριθούν αμέσως μετά την έναρξη της δεύτερης (Μεγάλη Ύφεση του 2008). Κάθε μια από αυτές τις περιοδολογήσεις ενσωματώνει όρια, κανόνες νομιμοποίησης, διαφορετικές μορφές και αντικείμενα παρέμβασης και, φυσικά, διαφορετικές ερμηνείες και επεξηγήσεις. Ενδεικτικά, η περίπτωση της Κεϋνσιανής συναίνεσης αποτελεί τη νομιμοποιητική βάση ανάπτυξης του κοινωνικού κράτους και της κοινωνικής πολιτικής κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Αντικείμενό της αποτέλεσε η μακροοικονομική παρέμβαση του κράτους ασκώντας μια Κεϋνσιανή οικονομική πολιτική και διαμορφώνοντας ένα πλαίσιο υποστήριξης θεσμών αναδιανομής εισοδήματος και δικαιωμάτων.

Η συναίνεση αυτή μπορεί να εκπορεύεται και να διαμορφώνεται ως σύμπτωμα της γενικής βούλησης για ποικίλους λόγους¹. Αυτοί οι διαφορετικοί τύποι συναίνεσης είναι συγκυριακοί. Η επικρατούσα σε μια δεδομένη χρονική περίοδο μορφή συναίνεσης είναι σύνθετη και δυναμική (Γράβαρης, 1997). Εξελίσσεται με συνέχειες ή ασυνέχειες, με συναινέσεις ή συγκρούσεις. Εύλογα, η μεταβολή του μέτρου ισορροπίας στις, κατά περίπτωση, κυρίαρχες βουλήσεις αποτελεί μια δομική μεταβλητή στους μετασχηματισμούς της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη και του κράτους ευημερίας.

Οι μεταβολές στους κοινωνικούς σχηματισμούς και τους τύπους κοινωνικής παρέμβασης πηγάζουν ακριβώς από τη μεταβολή αυτών των ορίων. Υπό αυτή την έννοια η Κεϋνσιανή συναίνεση συνάφθηκε μεταξύ βιομηχανικού κεφαλαίου και οργανωμένων εργατικών συνδικάτων σε μια χρονική περίοδο που κάτι τέτοιο ήταν θεμιτό. Ωστόσο, η έκβαση αυτή ήταν κάθε άλλο παρά στατική. Αντίθετα, η συναίνεση

¹ Όπως επισημαίνει ο Γράβαρης (1997) ενδεχομένως να οφείλεται στην αδιαφορία των κοινωνικών δρώντων ή στην εργαλειώδη αποδοχή ή στην ανοχή της για στρατηγικούς λόγους (όπως η μερική υποχώρηση στη διανομή κοινωνικών παροχών που θίγει τα συμφέροντα των ανώτερων κοινωνικών τάξεων αλλά λειτουργεί υποστηρικτικά στη διατήρηση του μεγαλύτερου μέρους του οικονομικού της πλούτου ή, απλώς, η ανάπτυξη των κρατικών λειτουργιών να συμβαδίζει με τους επιμέρους σκοπούς της) ή, ακόμα, να προκύπτει από έναν στρατευμένο ισχυρό κανονιστικό χαρακτήρα (όπως η διεκδίκηση για την προσάρτηση των κοινωνικών δικαιωμάτων στην ιδιότητα του πολίτη με κατεύθυνση προς την κοινωνική δικαιοσύνη).

αυτή συνυφάνθηκε με την πορεία ενός, κατά Kalecki (1943), πολιτικοοικονομικού κύκλου που οδήγησε σε διαδικασίες αναδιανομής εισοδήματος και δικαιωμάτων.

Με την ολοκλήρωση αυτού του κύκλου η βιομηχανική τάξη επεδίωξε να ανακτήσει όσα αναγκάστηκε, στιγμιαία, να παραχωρήσει. Και αυτό συντελέστηκε μέσα από τις πολιτικές επανιδιοποίησης των κοινωνικοποιημένων διαδικασιών κεφαλαιακής συσσώρευσης. Σε αυτόν τον δεύτερο κύκλο (εν προκειμένω τον κύκλο του Νεοφιλελεύθερου κράτους ευημερίας) διεξάγεται ο δραστικός περιορισμός των διαδικασιών και των θεσμών αναδιανομής εισοδημάτων και δικαιωμάτων (Γράβαρης, 2018α: 88-9). Σε αυτή την ιστορική μορφή, οι διαδικασίες του κράτους για την απόσπαση μορφών κοινωνικής αρωγής που μέχρι την έλευση της νεωτερικότητας επαφίονταν στην κοινωνία (φιλανθρωπία, αλληλοβοήθεια, κοινωνικός ρόλος της εκκλησίας) περιστέλλονται.

Στη διεθνή επιστημονική βιβλιογραφία υπάρχουν αρκετές αναλύσεις γύρω από τη σχέση ιδιότητας του πολίτη και κράτους ευημερίας για κάθε μια από αυτές τις ιστορικές περιόδους ξεχωριστά (ενδεικτικά Marshall, 1950; O'Connor, 1973; Titmuss, 1974; Pinker, 1980; Turner, 1997; Spicker, 2000; Pierson, 2001; Dean, 2004; Clarke et al., 2007; Taylor-Gooby, 2008; Hoxsey, 2011; Dean, 2014; Dwyer and Wright, 2014; Edmiston, 2017). Ωστόσο, οι εργασίες που έχουν επιχειρήσει μια μακροσκοπική, παράλληλη και συνδυαστική εξέταση αυτών των εννοιολογικών μετασχηματισμών είναι περιορισμένες και όχι πάντοτε απόλυτα στοχευμένες προς την εξυπηρέτηση ενός τέτοιου σκοπού. Με πιο απλά λόγια, η βαρύτητα των μετασχηματισμών του κράτους ευημερίας στην κοινωνική ιδιότητα του πολίτη έχει μελετηθεί πολύ λίγο (Taylor-Gooby, 2008: 7), παρότι είναι κομβική.

Ένα εύρος συνεισφορών στη διεθνή βιβλιογραφία έχει επιχειρήσει να μελετήσει βαρύνουσας σημασίας όψεις αυτής της σχέσης. Η κλασική μελέτη των George and Wilding (1994) καταπιάνεται με τις κυριότερες ιδεολογίες της ευημερίας. Οι O'Brien and Penna (1998) παραθέτουν διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις, οι οποίες επιδιώκουν να ερμηνεύσουν τις ιστορικές και σύγχρονες μεταβολές του κράτους ευημερίας. Το βιβλίο του Fitzpatrick (2001) προσδοκά να προσφέρει μια συνολική ανάλυση γύρω από τη θεωρία της ευημερίας. Ειδικότερα, στο κεφάλαιο τέσσερα προσεγγίζει την ιδιότητα του πολίτη σαν ένα σύνθετο σχήμα υποχρεώσεων και δικαιωμάτων, το οποίο αποτελεί κρίσιμο συστατικό της θεωρίας της ευημερίας. Η

μελέτη του Deacon (2002) επιθυμεί να προσφέρει μια αναλυτική επεξεργασία των τρόπων αναδιαμόρφωσης της ευημερίας και της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη στη Βρετανία και την Αμερική. Η μονογραφία του Dwyer (2004a) αποτελεί ενδεχομένως την πληρέστερη ανάγνωση της ιδιότητας του πολίτη υπό το πρίσμα της κοινωνικής πολιτικής, καθώς παραθέτει αναλυτικά διαφορετικά αντιληπτικά σχήματα και εκδοχές της.

Το βιβλίο του Taylor (2007) προσπαθεί να κωδικοποιήσει την ποικιλομορφία των ιδεολογικών προσεγγίσεων επάνω στο ζήτημα της ευημερίας και να επεξεργαστεί τους τρόπους που εκείνες αντικατοπτρίζονται σε ένα εύρος κοινωνικών πολιτικών. Ο συλλογικός τόμος των Alcock et al. (2008), αναφέρεται, εν μέρει, στις ιστορικές καταβολές και το σύγχρονο πλαίσιο της ευημερίας και της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη στη Βρετανία. Ο Taylor-Gooby (2008) ασχολείται με την ανασηματοδότηση του περιεχομένου της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη, εξαιτίας των σύγχρονων προκλήσεων που αντιμετωπίζουν τα κράτη ευημερίας.

Οι Dwyer and Wright (2014) διαπιστώνουν ότι οι εξατομικευμένες προϋποθέσεις και υποχρεώσεις για την απόλαυση κοινωνικών παροχών έχουν πλέον εισέλθει στην καρδιά της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη κατά τον 21^ο αιώνα. Ο Edmiston (2017) επισημαίνει ότι οι σύγχρονες περικοπές στο Βρετανικό κράτος ευημερίας υπονομεύουν την αποτελεσματικότητα και την καθολικότητα της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη.

Από τη σύντομη αυτή παράθεση γίνεται αντιληπτό ότι, παρά την ύπαρξη ενός σημαντικού αριθμού μελετών που επιδιώκουν να αναδιφήσουν στη σχέση κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη και κράτους ευημερίας σε μια συγκεκριμένη ιστορική φάση, κάτι τέτοιο δεν παρατηρείται στον ορίζοντα μιας συγκριτικής αποτίμησης των μετασχηματισμών τους ανάμεσα σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Τα εγχειρήματα στην τελευταία περίπτωση δείχνουν να είναι εξαιρετικά περιορισμένα. Αξίζει να αναφερθούν δύο από αυτά, τα οποία εμφανίζουν στοιχεία σύγκλισης με την παρούσα προσπάθεια.

Το πρώτο είναι εκείνο της Ruth Lister (2011). Η Lister στην προσπάθειά της να αναδείξει το πλαίσιο μετάβασης της ιδιότητας του πολίτη προς αυτό που αποκαλεί 'εποχή της υπευθυνότητας' αναφέρεται στα εγχειρήματα ήπιων μεταρρυθμίσεων από την κυβέρνηση των Εργατικών πριν από τη Μεγάλη Ύφεση του 2008 και στη συνέχεια από την κυβέρνηση Cameron. Για να το εκπληρώσει αυτό μελετά τους τρόπους με τους

οποίους τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής χρησιμοποιήθηκαν για τη διαμόρφωση μιας συνθήκης κοινωνικού ελέγχου και προαγωγής των ευθυνών και των υποχρεώσεων των πολιτών. Η Lister υποστηρίζει ότι αυτή η λογική της ‘υπευθυνοποίησης’ εφαρμόστηκε επί το πλείστον στους πιο αδύναμους της κοινωνίας. Επί της ουσίας, εισήχθησαν αυξημένες υποχρεώσεις για την πρόσβαση σε κοινωνικές παροχές, καθώς και φίλτρα επιλεξιμότητας για την εκπλήρωση της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη. Σε ένα περιβάλλον, όπως αυτό, το κράτος διαμόρφωσε συνθήκες εχθρικότητας προς τα δικαιώματα των πολιτών τα οποία, σε αντιδιαστολή με τις αυξημένες ευθύνες και υποχρεώσεις, σχεδόν απουσιάζουν από τη δημόσια ατζέντα.

Μια δεύτερη και περισσότερο μακροσκοπική προσπάθεια είναι αυτή του Moreno (2016). Όψεις της εργασίας του Moreno διαθέτουν τα πιο συναφή χαρακτηριστικά με το επιχείρημα που θα αναπτυχθεί στις παρακάτω σελίδες. Ο Moreno υποστηρίζει ότι μπορούν να διακριθούν τρεις διαφορετικές εποχές του κράτους ευημερίας. Η πρώτη είναι η χρυσή εποχή (golden age) που αναφέρεται στο πλαίσιο της μεταπολεμικής του ανάπτυξης. Η δεύτερη είναι η ασημένια εποχή (silver age), η οποία διαμορφώνεται και αναπτύσσεται από τη δεκαετία του 1970 και μέχρι τη Μεγάλη Ύφεση του 2008. Η τρίτη είναι η χάλκινη (ή μπρούτζινη) εποχή (bronze age) που εκτυλίσσεται κατά την περίοδο της τρέχουσας κρίσης. Μέσα από την ανάλυση κάθε διαφορετικής περιόδου που διακρίνει ο Moreno καταλήγει στην επισήμανση ότι η εποχή του χαλκού του κράτους ευημερίας ενδεχομένως να αποτελέσει το προοίμιο για την επιστροφή σε μια κοινωνική Ευρώπη με ‘προϊστορικά’ χαρακτηριστικά.

Έχοντας παραθέσει εξαιρετικά συνοπτικά ορισμένους κεντρικούς προβληματισμούς συναφών μελετών στη συνέχεια θα περάσουμε στο ενδογενές περιεχόμενο των σελίδων που ακολουθούν. Το στοιχείο πρωτοτυπίας της παρούσας εργασίας έγκειται στο γεγονός ότι επιχειρεί να εξετάσει τις δύο έννοιες στην παράλληλη εξελικτική διαδρομή τους. Δηλαδή, μετά από κάθε θεωρητική ανάλυση στους μετασχηματισμούς της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη, αυτή τίθεται σε συσχέτιση με τη μορφή του κράτους ευημερίας που διαμορφώθηκε (νομιμοποιήθηκε). Προκειμένου να επιτευχθεί αυτός ο φιλόδοξος και δύσβατος στόχος ο καθορισμός μεθοδολογικών κριτηρίων ανάλυσης είναι επιβεβλημένη.

Για την εξέταση των δύο εννοιών σε κάθε ξεχωριστή ιστορική περίοδο θα διαμορφωθούν ορισμένοι άξονες κριτικής επεξεργασίας τους. Ο πρώτος άξονας είναι

το εννοιολογικό πλαίσιο ανάλυσης της κυρίαρχης, ανά περίοδο, εκδοχής ιδιότητας του πολίτη, καθώς και η κριτική αποτίμησή της. Ο δεύτερος άξονας είναι η επεξεργασία των βασικών ιδιοτήτων του κράτους ευημερίας σε αυτές τις επιμέρους ιστορικές φάσεις. Ο τρίτος άξονας είναι η επισκόπηση και η σύνθεση των επιμέρους ερμηνειών που έχουν διατυπωθεί από διαφορετικά θεωρητικά ρεύματα γύρω από την ανάπτυξη και τους μετασχηματισμούς του κράτους ευημερίας. Αυτές οι οριζόντιες διαστάσεις ανάλυσης θα εφαρμοστούν στις τρεις διαφορετικές εκδοχές κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη και κράτους ευημερίας που θα εξετάσουμε.

Σχηματικά, όπως θα διαφανεί μέσα από την επικείμενη ανάλυση, μέχρι τη δεκαετία του 1970 η προβληματική του επιστημονικού διαλόγου περί κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη και κράτους ευημερίας επικεντρωνόταν στην οριοθέτηση δυνατοτήτων αξιοπρεπούς διαβίωσης και κοινωνικής συμμετοχής του βιομηχανικού πολίτη που θεμελιώθηκε στο πρότυπο του άνδρα κουβαλητή (male breadwinner). Κάπου εκεί φαίνεται να ολοκληρώνεται η ομαδοποίηση και ταξινόμηση ενός πρώτου κύκλου ερμηνευτικών εγχειρημάτων γύρω από την ανάπτυξη του κράτους ευημερίας.

Από τη δεκαετία του 1980 και μέχρι τη Μεγάλη Ύφεση ο επιστημονικός προβληματισμός αξιοποιεί έντονα τα στοιχεία της πολιτικής επιστήμης επιδιώκοντας να μελετήσει όψεις τροχιών αναδιάταξης (recalibration) των κρατών ευημερίας. Παρά την εμφανή οπισθοχώρηση επισημαίνεται η ανθεκτικότητα του κοινωνικού κράτους. Κυρίαρχο ρόλο σε αυτές τις εξελίξεις διαδραματίζει η ανάδυση ενός λόγου περί νέων κοινωνικών κινδύνων και ταυτοτήτων. Η επικράτηση του συνυφαίνεται με σημαίνουσες κοινωνικοοικονομικές αναδιαρθρώσεις που λαμβάνουν χώρα στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες. Ως λύση για τη διαχείριση του νέου αυτού τοπίου προκρίνεται έντονα η παράμετρος της ατομικής ενεργοποίησης του πολίτη, μέσω καλλιέργειας πολιτειακών αρετών αλλά και των εφαρμοζόμενων κοινωνικών πολιτικών (Πετμεζίδου, 2014: 16).

Κατά την περίοδο της Μεγάλης Ύφεσης του 2008 οι επιστημονικές προσεγγίσεις επικεντρώνονται στις διαδικασίες και τις πρακτικές υπερχρέωσης των κρατών. Αυτό αποδίδεται στην προϊούσα επικυριαρχία του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος και των απελευθερωμένων αγορών, του δημοσιονομικού εκτροχιασμού αλλά και της διαμόρφωσης ενός λόγου (discourse) που διευκολύνει την επέλαση των μέτρων λιτότητας και απορρύθμισης των συστημάτων κοινωνικής προστασίας.

Οι τάσεις αποδιάθρωσης και υπολειμματικοποίησης της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη και του κράτους ευημερίας, έτσι όπως αποτυπώνονται στις κυρίαρχες εννοιολογικές και πολιτικές εφαρμογές τους τις τελευταίες πέντε δεκαετίες, θέτουν μεγάλα ερωτηματικά για το ορατό μέλλον. Αυτή η διαδικασία σύγκλισης προς τα κάτω (race to the bottom) διοχετεύει την κυρίαρχη λογική κοινωνικής διαχείρισης σε μονοπάτια επαναφοράς των διευρυσμένων φαινομένων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Πρόκειται για περιστάσεις που θέτουν σε κίνδυνο την κοινωνική ειρήνη και, φυσικά, την ουσιαστική λειτουργία της δημοκρατίας η οποία χωρίς την αδιαίρετη συνύπαρξη της με τα κοινωνικά δικαιώματα, νομοτελειακά, αφυδατώνεται.

2. Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Πολιτική: Εννοιολογικές Συνδέσεις

2.1 Εισαγωγή

Αντικείμενο αυτού του εισαγωγικού κεφαλαίου είναι η εννοιολογική αποσαφήνιση της ιδιότητας του πολίτη (citizenship) και της κοινωνικής πολιτικής (social policy), όπως επίσης και η ανάλυση της μεταξύ τους σχέσης. Σκοπός αυτής της απόπειρας είναι η διαμόρφωση ενός ευρύτερου πλαισίου επεξεργασίας του θεωρητικού περιβάλλοντος εντός του οποίου ενσωματώνεται η εξελικτική διαμόρφωση διαφορετικών ιστορικών εκδοχών της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη και του κράτους ευημερίας.

Οπωσδήποτε, ένα τέτοιο εγχείρημα επισυνάπτεται με μια σειρά δυσκολιών που εντοπίζονται, καταρχάς, στον πολυσύνθετο και διάχυτο χαρακτήρα των δύο εννοιών. Τόσο η ιδιότητα του πολίτη, όσο και η κοινωνική πολιτική, είναι έννοιες με διεπιστημονικό περιεχόμενο που αξιοποιούνται από (και αξιοποιούν) μία σειρά διαφορετικών επιστημονικών πειθαρχιών των κοινωνικών και ανθρωπιστικών σπουδών. Μια προσπάθεια συσχέτισης τους είναι επομένως ιδιαίτερα απαιτητική. Παραλείψεις και ελλείμματα δύσκολα μπορούν να αποφευχθούν. Στις σελίδες που ακολουθούν, μέσα από μια απόπειρα σειριακής εμβάθυνσης, θα επιδιωχθεί να αναπτυχθεί το περιεχόμενο της ιδιότητας του πολίτη και της κοινωνικής πολιτικής, καθώς και της συνισταμένης των δύο εννοιών που δεν είναι άλλη από την κοινωνική ιδιότητα του πολίτη (social citizenship).

2.2 Ιδιότητα του Πολίτη

Η έννοια της ιδιότητας του πολίτη αναβίωσε στα τέλη της δεκαετίας του 1980 στην επιστημονική βιβλιογραφία της Δύσης μέσα στο ευρύτερο περιβάλλον της δυναμικής ανάδυσης του ρόλου της κοινωνίας των πολιτών (Fitzpatrick, 2001: 58). Σύμφωνα με μια απλουστευτική εκδοχή, η ιδιότητα του πολίτη μπορεί να οριστεί ως η ιδιότητα του 'ανήκειν' σε μια πολιτική κοινότητα. Με αυτή την οπτική, η ιδιότητα του πολίτη

αποτελεί ένα όχημα διαφοροποίησης μεταξύ πολιτών και ανθρώπων, κατασκευάζοντας πρακτικές συμπερίληψης και αποκλεισμού. Δηλαδή, το ποιος ανήκει σε μια πολιτική κοινότητα ετεροπροσδιορίζεται από εκείνους που δεν ανήκουν (Wallerstein, 2003).

Οι διαδικασίες συμπερίληψης των μελών της πολιτικής κοινότητας και αποκλεισμού των μη μελών της, σε μεγάλο βαθμό, διαμορφώνονται μέσα από την κατασκευή κριτηρίων που θεμελιώνονται σε στοιχεία κοινωνικών ταυτοτήτων. Η ιδιότητα του πολίτη παρουσιάζει αλληλεξάρτηση με την έννοια της ταυτότητας. Το ποιος είναι μέλος μιας πολιτικής κοινότητας αποτελεί προϊόν διαδικασιών οριοθέτησης, νοηματοδότησης και κατασκευής αρχών, αξιών και ιδανικών (Alcock et al., 1998). Η κυρίαρχη ταυτότητα καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη σκιαγράφιση της επικρατούσας, ανά εποχή, μορφής της ιδιότητας του πολίτη.

Συνακόλουθα, συμπεραίνεται ότι η απόδοση της ιδιότητας του πολίτη είναι δυναμικό φαινόμενο, εφόσον εξαρτάται από αρχές και αξίες των οποίων η φύση και ο χαρακτήρας είναι εξ ορισμού δυναμικός (Lister, 1997). Τα στοιχεία που συνθέτουν την ιδιότητα του πολίτη είναι προϊόντα πολιτικής κατασκευής, τα οποία χαρακτηρίζονται από έναν εγγενή χαρακτήρα επικαιρότητας. Συναρτήσει των ευρύτερων παραγόντων που επιδρούν στην ιδιότητα του πολίτη, η τελευταία, συσχετίζεται κατά περιόδους με διαφορετικές μορφές ταυτοτήτων. Αν για παράδειγμα κατά τη μεταπολεμική περίοδο η ιδιότητα του πολίτη στη Δυτική Ευρώπη συνδέθηκε πρωτίστως με ταξικές ταυτότητες (Marshall, 1950), τότε η επικυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα ευνοεί την προβολή των πολιτισμικών ταυτοτήτων (Turner, 1997; Ajani, 2015).

Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό ότι η ιδιότητα του πολίτη είναι μια πολυπρισματική και δυναμική έννοια με αποτέλεσμα ένας περιφραστικός ορισμός της να καθίσταται εξαιρετικά δυσχερής (Cohen and Ghosh, 2019). Αποτελεί το απόσταγμα του συνδυασμού διαφορετικών ιστορικών, οικονομικών, πολιτικών, κοινωνικών, πολιτισμικών και, φυσικά, ιδεολογικών, εξελίξεων οι οποίες συνδιαμορφώνουν τον πολυδιάστατο χαρακτήρα της. Εμπεριέχει σχέσεις εξουσίας και συγκρούσεων αντίρροπων ιδεολογικοπολιτικών δυνάμεων, οι οποίες επιδιώκουν να επιβάλλουν το δικό τους πολιτικό πρόγραμμα στην εκάστοτε ιστορική φάση της νεωτερικότητας.

Ο ποικιλόμορφος και δυναμικός χαρακτήρας της ιδιότητας του πολίτη είναι αναμενόμενο να αξιοποιείται από διαφορετικούς κλάδους των κοινωνικών επιστημών.

Η νομική και η πολιτική επιστήμη, η φιλοσοφία, η κοινωνιολογία και άλλα γνωστικά αντικείμενα έχουν δανειστεί στοιχεία της ιδιότητας του πολίτη και τα έχουν επεξεργαστεί με διαφοροποιημένους τρόπους (ενδεικτικά Dummett, 1976; Turner, 1986; Kymlicka, 1992; Milligan and Miller, 1992; Kallio et al., 2016).

Οι διαφορετικοί τρόποι χρήσης της ιδιότητας του πολίτη γίνονται αντιληπτοί στην τρισχιδή τυπολογία του Keith Faulks (1998). Σύμφωνα με τον Faulks ο ορισμός της ιδιότητας του πολίτη ενσωματώνει τουλάχιστον τρεις διαφορετικούς τύπους: τον νομικό, τον φιλοσοφικό και τον κοινωνικοπολιτικό. Ο νομικός τύπος είναι εκείνος που προσδιορίζει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των πολιτών απέναντι στο έθνος κράτος που ανήκουν. Συνήθως ο νομικός τύπος λαμβάνει τη μορφή της ιθαγένειας. Ο φιλοσοφικός τύπος της ιδιότητας του πολίτη επιτελεί κανονιστικές και αξιακές διεργασίες γύρω από την αναζήτηση του ενάρετου πολίτη. Τέλος, ο κοινωνικοπολιτικός τύπος σχετίζεται με την ιδιότητα του πολίτη ως μέλος της ευρύτερης πολιτικής κοινότητας στην οποία ενυπάρχουν σχέσεις εξουσίας που επηρεάζονται από οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές μεταβολές (Faulks, 1998).

Ο επιστημονικός διάλογος γύρω από την ιδιότητα του πολίτη έχει, κατά κύριο λόγο, διαμοιραστεί σε δύο θεμελιώδεις και μεθοδολογικά αντίστροφες προσεγγίσεις: την κοινοτική (communitarian), η οποία έχει τις ρίζες της στη σκέψη του Αριστοτέλη και την Αρχαία Αθήνα, και τη φιλελεύθερη (liberal) που συνυφαίνεται με την ανάδυση της νεωτερικότητας και του καπιταλιστικού κράτους. Περιφραστικά, η κοινοτική προσέγγιση επικεντρώνεται περισσότερο στις υποχρεώσεις και τα καθήκοντα των πολιτών απέναντι στην πολιτική κοινότητα που ανήκουν. Η φιλελεύθερη προσέγγιση είναι εκείνη που δίνει έμφαση στη διάσταση των δικαιωμάτων (ατομικά, πολιτικά και κοινωνικά) του ατόμου-πολίτη (Alejandro, 1989). Ο ιδεοτυπικός τρόπος αποτύπωσης των παραπάνω δύο προσεγγίσεων, αναμενόμενα, δεν διαθέτει απόλυτο αντίκρισμα στον πραγματικό κόσμο. Στην πράξη, το μίγμα αναλογίας μεταξύ των δύο προσεγγίσεων είναι εκείνο που καθορίζει το αν η ιδιότητα του πολίτη σε μια πολιτική κοινότητα θα δίνει μεγαλύτερο βάρος προς τα δικαιώματα ή τις υποχρεώσεις των πολιτών (Fitzpatrick, 2001: 66-7).

Η δυναμική διάσταση των δύο προσεγγίσεων κυοφορεί ποικίλες αποχρώσεις και τάσεις και στο εσωτερικό τους. Διαφοροποιημένες υποκατηγορίες της φιλελεύθερης

προσέγγισης προσφέρουν διαφορετική έμφαση στα ατομικά, τα πολιτικά και τα κοινωνικά δικαιώματα. Σε αυτό το σημείο μπορεί να διατυπωθεί μια ενδογενής διχοτόμηση ανάμεσα στην ελευθεριακή (libertarian) φιλελεύθερη προσέγγιση και στην εξισωτική (egalitarian) φιλελεύθερη προσέγγιση της ιδιότητας του πολίτη (ενδεικτικά Mthembu, 2015).

Η ελευθεριακή φιλελεύθερη προσέγγιση υποστηρίζει την υπεράσπιση και τον σεβασμό ενός περιορισμένου εύρους ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων των πολιτών με κύριο γνώμονα τη διασφάλιση της απρόσκοπτης λειτουργίας της αγοράς (ενδεικτικά Paul et al., 2005). Στον αντίποδα της ελευθεριακής προσέγγισης, η εξισωτική φιλελεύθερη προσέγγιση υποστηρίζει ότι ο φιλελευθερισμός οφείλει να ενσωματώσει μια μορφή διανεμητικής δικαιοσύνης (distributive justice) με σκοπό τη δυνατότητα ισότιμων διεκδικήσεων από κάθε πολίτη με σεβασμό και μέριμνα για την κάλυψη των βασικών ανθρωπίνων αναγκών (Rawls, 1971). Για τη διασφάλιση ισότιμων ευκαιριών για όλους τους πολίτες, απαραίτητο αντιστάθμισμα στις εμμένουσες κοινωνικές ανισότητες που παράγονται και αναπαράγονται από το κεφαλαιοκρατικό κράτος είναι η προσθήκη των κοινωνικών δικαιωμάτων στην ιδιότητα του πολίτη (Marshall, 1950).

Στην παρούσα εργασία η διεπιστημονική έννοια της ιδιότητας του πολίτη προσεγγίζεται από την οπτική της κοινωνικής της διάστασης και, ειδικότερα, υπό το πρίσμα της κοινωνικής πολιτικής. Η διάσταση των κοινωνικών δικαιωμάτων διαδραματίζει βαρύνουσα σημασία στη σχέση των δύο εννοιών. Οι βασικές όψεις της προβληματικής της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη παρατίθενται στη συνέχεια.

2.3 Κοινωνική Ιδιότητα του Πολίτη

Η διάσταση της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη είναι εκείνη που προσφέρει τα εχέγγυα πρόσβασης σε δικαιώματα και πόρους ευημερίας σε όσους θεωρούνται μέλη μιας πολιτικής κοινότητας (Dwyer, 2004a), με σκοπό τη δυνατότητα πλήρους συμμετοχής σε αυτή (Marshall, 1950). Αντίστοιχα με την ιδιότητα του πολίτη, η ειδικότερη έννοια της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη διέπεται από έναν εξόχως δυναμικό χαρακτήρα. Το δυναμικό της περιεχόμενο και οι προσανατολισμοί του λειτουργούν νομιμοποιητικά ως προς τη φυσιογνωμία και τις προτεραιότητες των

κοινωνικών παρεμβάσεων που επιχειρούνται σε κάθε επιμέρους ιστορική φάση (ενδεικτικά Marshall, 1950; Turner, 1997; Lister, 2011; Aasen et al., 2014; Γράβαρης, 2018β).

Τα κυριότερα στοιχεία που έχουν συνυφανθεί μέχρι σήμερα με την κοινωνική ιδιότητα του πολίτη, σε διαφορετικές ιστορικές φάσεις της νεωτερικότητας, είναι η κοινωνική τάξη, το φύλο, η φυλή, η σωματική και ψυχική υγεία, η θρησκεία, η οικολογία, η υπό-εθνική, εθνική και υπερεθνική οριοθέτηση της πολιτικής κοινότητας, αλλά, και του προτάγματος του κοσμοπολιτισμού (ενδεικτικά Marshall, 1950; Isin and Wood, 1999; Dobrowolsky and Tastsoglou, 2016; Pohlmann et al., 2013; Weithman, 2006; Dobson, 2003; Dannreuther and Hutchings, 2016; Anderson and Hughes, 2015). Ο κυρίαρχος επιστημονικός διάλογος έχει συμπυκνωθεί στη διαμάχη προτεραιοποίησης των ταξικών ή πολιτισμικών διαστάσεων της ανισότητας (Marshall, 1950; Turner, 1997; Τσουκαλάς, 2010). Διαμάχη που συναρτάται από τις επιδιώξεις της κυρίαρχης πολιτικής ιδεολογίας. Κάτι που θα αναλυθεί στους μετασχηματισμούς και τις διαφορετικές εκδοχές της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη στα κεφάλαια που ακολουθούν.

Αυτές οι αφετηριακές επισημάνσεις φανερώνουν ότι η κοινωνική ιδιότητα του πολίτη δεν αποζητά μονάχα τον ισότιμο σεβασμό και την αναγνώριση της αξιοπρέπειας των πολιτών, ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης. Αντίθετα, αναφέρεται και στον τρόπο οργάνωσης ενός απτού φάσματος θεσμών και υπηρεσιών για την εξάλειψη ενός πολυδιάστατου φάσματος κοινωνικών διακρίσεων (Fraser and Gordon, 1994). Η κοινωνική ιδιότητα του πολίτη επομένως περιλαμβάνει την αποδοχή της ανάληψης, από πλευράς κράτους, της ευθύνης για παροχή υπηρεσιών κοινωνικής υποστήριξης των πολιτών (Wincott, 2006).

Το κυριότερο όχημα για τη θεμελίωση των σκοπών και των αξιών της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη είναι τα κοινωνικά δικαιώματα. Τα κοινωνικά δικαιώματα είναι εκείνη η δέσμη αξιώσεων που επιδιώκει τη διασφάλιση συνθηκών αξιοπρεπούς διαβίωσης και ισότιμων ευκαιριών των πολιτών στην κοινωνία. Πρόκειται για μια δικλείδα επιδιόρθωσης των ανισοτήτων που γεννά το κεφαλαιοκρατικό πρότυπο οργάνωσης της παραγωγής (Titmuss, 1958).

Η σύνδεση μεταξύ δικαιωμάτων και ισότητας είναι κεφαλαιώδους σημασίας στόχευση με όρους ευημερίας (Βενιέρης, 2015). Κατά τον Marshall (1950), τα κοινωνικά

δικαιώματα ολοκληρώνουν την ιδιότητα του πολίτη, καθώς διαμορφώνονται μέσω της άσκησης πολιτικών δικαιωμάτων ή διαδικασιών για την εφαρμογή των οποίων προϋπόθεση είναι τα αστικά ή ατομικά δικαιώματα (Dean, 2007). Πρόκειται δηλαδή για μια αδιαίρετη δέσμη δικαιωμάτων των οποίων η συνδυαστική και ουσιαστική αλληλεπίδραση δημιουργεί τις επιζητούμενες συνθήκες ισοτιμίας προοπτικών μεταξύ των πολιτών και αξιοπρεπούς διαβίωσης (Oliver and Heater, 1994).

Τα κοινωνικά δικαιώματα θεωρούνται κομβικά για τη βελτίωση των επιπέδων ευημερίας και τη νομιμοποίηση της κοινωνικής αρωγής στην προσπάθεια διασφάλισης της ισοτιμίας και του σεβασμού στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια (Dean, 2015). Αυτό το επιδιώκουν μέσω της νομιμοποίησης της απόσπασης ενός μεγάλου μέρους της προνοιακής σφαίρας από την κοινωνία των πολιτών και αναλαμβάνουν την ευθύνη θεμελίωσης της στη λειτουργία των κρατικών θεσμών (ενδεικτικά Offe, 1984). Μια διαδικασία με αυτά τα χαρακτηριστικά εμπεριέχει εμφανείς διαφοροποιήσεις από τις ιεραρχικές σχέσεις που, συνήθως, παγιώνονται από τις πρακτικές και τις αντιλήψεις της φιλανθρωπίας των μη κρατικών κοινωνικών παρεμβάσεων. Παράλληλα, υποκρύπτει την αναγνώριση των κοινωνικών αιτιών της ανισότητας που πρέπει να αμβλυνθούν μέσα από την ανάληψη συλλογικών πρωτοβουλιών (George and Wilding, 1994).

Ωστόσο, όπως ήδη διαφάνηκε από την ανάλυση που προηγήθηκε, τα κοινωνικά δικαιώματα δεν χαίρουν καθολικής αποδοχής από το σύνολο των προσεγγίσεων στην ιδιότητα του πολίτη. Εκδοχές, όπως η ελευθεριακή φιλελεύθερη προσέγγιση, υποστηρίζουν τη διασφάλιση μόνο των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων των πολιτών. Υπό την έννοια αυτή η αναγνώριση των κοινωνικών δικαιωμάτων στην ιδιότητα του πολίτη καθυστέρησε σημαντικά, συγκριτικά με τα ατομικά και τα πολιτικά δικαιώματα και εξακολουθεί να αποτελεί διακύβευμα (Βενιέρης, 2013). Κάτι που, φυσικά, υποδηλώνεται και από την έλλειψη αγωγιμότητας τους, σε αντίθεση με τα ατομικά και τα πολιτικά δικαιώματα (ενδεικτικά Dean, 1996).

Επίσης, η άσκηση κοινωνικών δικαιωμάτων συνυφαίνεται, υπό μια διαβαθμισμένη κλίμακα, με την εκπλήρωση υποχρεώσεων (Dahrendorf, 1994). Το μέτρο ισορροπίας μεταξύ δικαιωμάτων και υποχρεώσεων είναι κρίσιμο για τη δυνατότητα επίδρασης των κοινωνικών δικαιωμάτων (Dwyer, 2000). Το εύρος των υποχρεώσεων για την άσκηση κοινωνικών δικαιωμάτων ποικίλει από χώρα σε χώρα και συναρτάται ευθέως με την

ευρύτερη δομή και τον τύπο των καθεστώτων ευημερίας (Esping – Andersen 1990). Για παράδειγμα το σοσιαλδημοκρατικό καθεστώς ευημερίας φαίνεται λιγότερο αυστηρό στη διασύνδεση υποχρεώσεων και δικαιωμάτων απ' ό,τι το φιλελεύθερο (George and Wilding, 1994; Fitzpatrick 2001; Taylor, 2007). Το μέτρο των προϋποθέσεων στα κοινωνικά δικαιώματα καθορίζουν την ποιότητα απόδοσης της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη (Dahrendorf, 1994; Βενιέρης, 2013).

Το εύρος των κριτηρίων για την απόλαυση των κοινωνικών δικαιωμάτων καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τον αποεμπορευματοποιημένο ή ανα-εμπορευματοποιημένο χαρακτήρα των κοινωνικών δικαιωμάτων. Ο βαθμός αποχαρακτηρισμού μέρους του παραγόμενου πλούτου για την κάλυψη των κοινωνικών αναγκών, χάρη στη δύναμη των κοινωνικών δικαιωμάτων, αντανακλάται στο μέγεθος της πολλαπλότητας των τιθέμενων κριτηρίων και προϋποθέσεων (Adriaansens, 1994; Kolberg, 2019).

Η ύπαρξη κριτηρίων και προϋποθέσεων πρόσβασης των πολιτών στις παροχές ευημερίας εκβάλλει στη διάκριση μεταξύ καθολικών και επιλεκτικών κοινωνικών δικαιωμάτων. Η διάκριση αυτή με τη σειρά της αντικατοπτρίζει μια ευρύτερη αξιακή πρόσληψη θεμελιωδών εννοιών όπως η αρχή της ισότητας ή ο βαθμός ανάγκης. Στην εκδοχή των καθολικών κοινωνικών δικαιωμάτων όλοι οι πολίτες απολαμβάνουν πρόσβαση στις παροχές ευημερίας στη βάση της ισότητας. Αντίθετα, τα επιλεκτικά κοινωνικά δικαιώματα περιορίζονται σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες με κριτήριο τον βαθμό κοινωνικής ανάγκης που εξακριβώνεται έπειτα από έλεγχο πόρων. Παράλληλα σύγχρονες, συνθετότερες μορφές απόδοσης κοινωνικών δικαιωμάτων συνδέουν την πρόσβαση στις κοινωνικές παροχές με την εκπλήρωση ατομικών υποχρεώσεων σε ένα πλαίσιο δικαιωμάτων εμπορευματοποιημένου χαρακτήρα (Dwyer 2004a: 10).

2.4 Κοινωνική Πολιτική

Η κοινωνική πολιτική αποτελεί το μέσο ενσάρκωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων από συνταγματική επιταγή σε εφαρμοσμένη κοινωνική δράση. Τα κοινωνικά δικαιώματα είναι η βάση επάνω στην οποία η κοινωνική πολιτική στηρίζεται για να αναπτύξει τις παρεμβάσεις της. Κι αυτό γιατί η δυναμική της εξέλιξης της κοινωνικής πολιτικής συναρτάται από τη δυναμική των κοινωνικών δικαιωμάτων (Βενιέρης, 2013: 104, 114). Με άλλα λόγια, η θεσμική αναγνώριση ενός κοινωνικού δικαιώματος δεν συνεπάγεται αυτόματα και την εφαρμογή του. Για την επίτευξη του τελευταίου στόχου απαιτείται η στρατολόγηση της κοινωνικής πολιτικής.

Όπως η έννοια της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη, έτσι και η κοινωνική πολιτική διαθέτει δυναμικά και ποικιλόμορφα χαρακτηριστικά. Στις πρώτες προσπάθειες συγκρότησης της διεπιστημονικής της υπόστασης από τους μεγάλους ακαδημαϊκούς θεμελιωτές της, ο ορισμός της κοινωνικής πολιτικής θεωρούνταν ένα εξαιρετικά σύνθετο και δύσβατο εγχείρημα (ενδεικτικά Abel-Smith, 1958; Peacock, 1960; Marshall, 1965). Χαρακτηριστική είναι η καυστική διατύπωση του Richard Titmuss ότι «ο ορισμός της κοινωνικής πολιτικής είναι μια κουραστική δουλειά» (1974: 28). Παράλληλα, μια θεμελιώδης διαμάχη σχετιζόταν με το αν η κοινωνική πολιτική αποτελεί ένα αυτόνομο επιστημονικό αντικείμενο ή ένα υπο-σύνολο άλλης κοινωνικής επιστήμης (Hill, 1997).

Επιφανείς μελετητές της κοινωνικής πολιτικής στις πρώτες δεκαετίες ενασχόλησης τους μαζί της προβληματίζονταν για το αν η κοινωνική πολιτική μπορεί να αυτονομηθεί ως αντικείμενο των κοινωνικών των κοινωνικών επιστημών. Επί το πλείστον, παρουσιαζόταν ως μια ειδική πτυχή της κοινωνιολογικής επιστήμης. Ενδεικτικά, ο Robert Pinker την ανέφερε στα γραπτά του ως μια κοινωνιολογία της ηθικής (Pinker, 1974: 8-9). Επίσης, ο οικονομολόγος Peter Townsend θεωρούσε λανθασμένο τον διαχωρισμό της κοινωνικής πολιτικής από την κοινωνιολογία (Townsend, 1975: 1).

Στις μέρες μας η κοινωνική πολιτική θεωρείται ένα αυτόνομο διεπιστημονικό αντικείμενο ακαδημαϊκής διερεύνησης των κοινωνικών προβλημάτων, το οποίο δανείζεται εργαλεία που έχουν αναπτυχθεί από άλλες πειθαρχίες των κοινωνικών επιστημών για να διαμορφώσει τη δική του υπόσταση. Έτσι, παρόλο που αποτελεί ένα

διακριτό επιστημονικό αντικείμενο αντλεί στοιχεία και δημιουργεί σχέσεις με άλλα γνωστικά αντικείμενα (Alcock 1998: 7).

Οι προβληματισμοί γύρω από τον χαρακτήρα της κοινωνικής πολιτικής δεν σταματούν στην επιστημολογική της οριοθέτηση. Αντίθετα, επεκτείνονται και στο ουσιαστικό περιεχόμενο της. Σύμφωνα με τον Marshall (1965), η κοινωνική πολιτική ως όρος μπορεί να χρησιμοποιείται ευρύτατα, αλλά, δεν μπορεί εύκολα να οριστεί με σαφήνεια (Marshall, 1965: 11). Ο Donnison επιχείρησε να σχολιάσει την κοινωνική πολιτική ως την ενσάρκωση των κοινωνικών επιστημών σε έμπρακτο / εφαρμοσμένο αντίκρισμα για την επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων (Donnison, 1975: 13). Οι παραπάνω προβληματισμοί μπορούν να θεωρηθούν βάσιμοι, αν σκεφτούμε μια σειρά από μεταβαλλόμενα και δυναμικά χαρακτηριστικά της (Alcock, 1998: 7).

Η ωρίμανση της μελέτης της κοινωνικής πολιτικής και η συστηματικότερη προσέλευση ενός ευάριθμου επιστημονικού δυναμικού για την ενασχόληση μαζί της οδήγησε στη διαμόρφωση μεγαλύτερων βεβαιοτήτων για τον προσδιορισμό της φυσιογνωμίας της (Βενιέρης, 2015). Κατά τον Dean (2006) το επιστημονικό αντικείμενο της κοινωνικής πολιτικής είναι η μελέτη της ανθρώπινης ευημερίας. Αυτό συνεπάγεται την εξέταση των κοινωνικών σχέσεων που θεωρούνται απαραίτητες για την κοινωνική ευημερία και των κοινωνικών συστημάτων μέσω των οποίων εκείνη προάγεται (Dean, 2006: 1). Ο Spicker (1995), επεκτείνοντας την απόπειρα του Donnison (1975) περιέγραψε την κοινωνική πολιτική ως τη μελέτη των κοινωνικών υπηρεσιών και της κοινωνικής ευημερίας. Αν και το πεδίο μελέτης μπορεί να διευρύνεται με το πέρασμα των χρόνων, η ενασχόληση με τις κοινωνικές υπηρεσίες δεν παύει να αποτελεί τον πυρήνα του (Spicker, 1995: 3).

Ένα κεντρικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της κοινωνικής πολιτικής είναι η διττή φύση της (Βενιέρης, 2015). Από τη μια πλευρά, πρόκειται για ένα διεπιστημονικό ακαδημαϊκό αντικείμενο και από την άλλη πλευρά αποτελεί έναν όρο που αναφέρεται στην κοινωνική δράση του πραγματικού κόσμου (Alcock, 1998: 7).

Σε ακαδημαϊκό επίπεδο, η κοινωνική πολιτική προσεγγίζεται ως όχημα αλλαγής της κοινωνίας (Titmuss, 1968: 26). Ο Titmuss τόνισε τον ρόλο των αξιών και την επιρροή τους στην κοινωνική δράση (Mishra, 1989: 71; Deacon, 2002: 14-26). Η κοινωνική πολιτική συνδέεται με αξίες όπως η κοινωνική δικαιοσύνη (π.χ. Hill, 1996; Lister, 2009), ο αλτρουισμός (π.χ. Deacon, 2002: 14-26), η αναδιανομή των πόρων (π.χ.

Peacock, 1954; Abel-Smith and Townsend, 1955; Abel-Smith, 1964), η άμβλυνση κοινωνικών ανισοτήτων (π.χ. Abel-Smith, 1966; Townsend, 1979).

Πρόκειται επομένως για μια ακαδημαϊκή έννοια που σε όλους τους τομείς παρέμβασης της στοχεύει στην επίτευξη της ευημερίας (Marshall, 1965: 15). Η μελέτη της κοινωνικής πολιτικής επικεντρώνεται, λοιπόν, στον τρόπο με τον οποίο η κοινωνική ευημερία οργανώνεται για ανταποκριθεί σε ατομικές και κοινωνικές ανάγκες για υγειονομική φροντίδα, για στέγη, για τροφή, για ένδυση, κ.α. Επίσης, ενδιαφέρεται για τους τρόπους που τα κοινωνικά προβλήματα αναγνωρίζονται και επιλύονται (Manning, 1997: 31). Πρόκειται για έναν επιστημονικό όρο που αναμετράται και αλληλεπιδρά με τις έννοιες της ευημερίας, της ισότητας, της ελευθερίας (ενδεικτικά Fitzpatrick, 2001; Taylor, 2007; Lister, 2009) με διάχυτη εντός τους την ιδεολογική επιρροή (George and Wilding, 1994).

Η κοινωνική πολιτική ως εφαρμοσμένη κοινωνική δράση ενδιαφέρεται για τον σχεδιασμό, τη διοίκηση, την υλοποίηση και την αξιολόγηση εξειδικευμένων κοινωνικών υπηρεσιών του κράτους και των τοπικών αρχών. Στον πραγματικό κόσμο η διαμόρφωση των κοινωνικών πολιτικών, συχνά, εξαρτάται από τις πολιτικές επιδιώξεις, το πολιτικό κόστος ή τον κατευνασμό των κατώτερων κοινωνικών τάξεων. Επηρεάζεται και διαμορφώνεται από τις πιέσεις των ομάδων συμφερόντων και τις αντίρροπες πολιτικές συγκρούσεις. Συχνά, η κατασκευή, η ιεράρχηση και η ανάδειξη των κοινωνικών προβλημάτων διεξάγεται με όρους πολιτικής εξουσίας και όχι κοινωνικών αναγκών (Edelman, 1988). Αυτή είναι η άλλη όψη της, η οποία συνήθως συνυφαίνεται με λογικές και πρακτικές κοινωνικού ελέγχου (Foucault, 1980).

Τα πεδία και τα μέσα υλοποίησης της κοινωνικής πολιτικής ποικίλουν. Οι κυριότεροι τομείς ενασχόλησης της είναι η κοινωνική ασφάλεια, η υγεία, η στέγαση, η εκπαίδευση, η απασχόληση, η μετανάστευση κ.α. (ενδεικτικά Hill, 1997; Alcock et. al., 1997; Blakemore, 2003). Τα πεδία αυτά συγκροτούν τον μεγαλύτερο κορμό του συστήματος κοινωνικής προστασίας κάθε κοινωνίας και αποσκοπούν στην πολύμορφη διαχείριση ενός μεγάλου φάσματος κοινωνικών κινδύνων. Οι τρόποι και τα μέσα υλοποίησης των κοινωνικών πολιτικών επίσης ποικίλουν. Εκτείνονται σε τρεις πυλώνες ευημερίας: τον κρατικό, την τυπική και άτυπη αλληλεγγύη της κοινωνίας των πολιτών και τον ιδιωτικό.

Η κοινωνική πολιτική διαθέτει λοιπόν δύο διαφορετικές πτυχές που συνθέτουν την υπόσταση της: την ακαδημαϊκή και την εφαρμοσμένη. Το δίπολο αυτό συνιστά και την ουσιώδη αντίφαση της κοινωνικής πολιτικής: την ακροβασία μεταξύ ακαδημαϊκών αξιών και πολιτικών συμφερόντων. Πρόκειται για μια έννοια που συνθέτει, αφενός, ένα επιστημονικό αντικείμενο που εμπνέεται από αξίες και φιλοσοφικές αρχές στα όρια της ουτοπίας (Βενιέρης, 2006: 7). Αποτελεί, αφετέρου, μια εφαρμοσμένη πολιτική που επισυνάπτεται με όλες τις επιδιώξεις και τα συμφέροντα της πολιτικής διαδικασίας (Cairney, 2012).

3. Κοινωνική Ιδιότητα του Πολίτη και Κεϋνσιανό Κράτος Ευημερίας

3.1 Η Προσέγγιση του T.H. Marshall για την Κοινωνική Ιδιότητα του Πολίτη

Είναι γεγονός ότι η προσέγγιση του Thomas Humphrey Marshall για την κοινωνική ιδιότητα του πολίτη επηρέασε σημαντικά τον σχετικό επιστημονικό διάλογο (ενδεικτικά King and Waldron, 1988; Powell, 2002; Turner, 2009; Yalçın-Heckmann, 2011). Ο Marshall θεωρήθηκε ο ακαδημαϊκός θεμελιωτής των κοινωνικών δικαιωμάτων από πολλούς μελετητές (Dwyer, 2004a). Μέσα από τη διεπιστημονική του επεξεργασία – με κέντρο βάρους την Κοινωνιολογική Ανάλυση – κατάφερε να πείσει, για την αναγκαιότητα προσθήκης της κοινωνικής διάστασης στην ιδιότητα του πολίτη.

Το διεπιστημονικό πρίσμα ανάγνωσής του απορρέει από το ευρύ και ποικίλο φάσμα επιστημονικής ενασχόλησης σε όλη τη διάρκεια της ακαδημαϊκής του διαδρομής. Ξεκίνησε από τη μελέτη της οικονομικής επιστήμης, εντρύφησε στην ιστορία, την ψυχολογία, την κοινωνιολογία και προς το τέλος της καριέρας του επεκτάθηκε προς το επιστημονικό αντικείμενο της κοινωνικής πολιτικής (Marshall, 1965a; Marshall, 1965b). Ο Marshall γοητευόταν από μια ολιστική προσέγγιση των κοινωνικών επιστημών, στη βάση της οποίας οι επιμέρους επιστημονικές πειθαρχίες, όπως τα οικονομικά, η ιστορία, η κοινωνιολογία, θα αλληλεπιδρούσαν γόνιμα και ουσιαστικά υπηρετώντας την επίλυση των προβλημάτων της κοινωνίας. Με ένα παρόμοιο πνεύμα σύνθεσης θα εξεταστεί το στίγμα της σκέψης του μέσα από τα έργα του *Citizenship and Social Class* (1950), *The Right to Welfare* (1965), *Social Policy* (1965) και *Reflections on Power* (1969).

Η βασική υπόθεση εργασίας που έθεσε ο Marshall στο δημοφιλέστερο έργο του *Citizenship and Social Class* (1950) ήταν αν η βελτίωση των όρων διαβίωσης της εργατικής τάξης έχει όρια που δεν μπορεί να υπερβεί. Το ερευνητικό αυτό ερώτημα επεδίωκε, πρωτίστως, να διαγνώσει και να θεραπεύσει τους παράγοντες, όπως η επίπονη, βαριά και χρονοβόρα χειρωνακτική εργασία, που στερούν από τα μέλη της εργατικής τάξης τη δυνατότητα κοινωνικής συμμετοχής. Σύμφωνα με τον Marshall, ο εξαντλητικός μόχθος της εργατικής τάξης την εμπόδιζε από τη δυνατότητα μόρφωσης,

απόκτησης παιδείας και συμμετοχής στον δημόσιο βίο. Δεν επέτρεπε την πρόσβαση σε αγαθά που μέχρι τότε απολάμβαναν μόνο τα ανώτερα αστικά στρώματα.

Οι εργάτες, λοιπόν, παγιδεύονταν και αναπαρήγαγαν την κοινωνική τους θέση στις συνθήκες της φτώχειας και της επίπονης εργασίας. Αντίθετα, το ανώτερο ειδικευμένο εργατικό δυναμικό είχε καλύτερες δεξιότητες, περισσότερα εργαλεία κριτικής ανάλυσης και κατανόησης των κοινωνικών συμβάντων, αλλά, και περισσότερο ελεύθερο χρόνο για να βελτιώσει περαιτέρω αυτές τις αρετές του. Διέθετε, με άλλα λόγια, αυξημένες προοπτικές κοινωνικής κινητικότητας και βελτίωσης των όρων διαβίωσής του. Άρα κατείχε καλύτερες δυνατότητες κοινωνικής συμμετοχής.

Η άμβλυνση των αιτίων που εμποδίζουν τη διάσταση της κοινωνικής συμμετοχής των πολιτών είναι, εν ολίγοις, θεμελιώδης παράμετρος στην προσέγγιση του Marshall. Το γεγονός αυτό φανερώνει ότι ο Marshall αναφερόταν σε μια ιδιότητα του πολίτη που πηγάζει από τη χειραφετημένη συμμετοχή του ιδίου. Επρόκειτο, δηλαδή, για μια εκ της συμμετοχής ιδιότητα του πολίτη. Αφορούσε πολίτες που μέσα από τη συμμετοχή τους στα κοινά διεκδικούν και επιτυγχάνουν κοινωνικές κατακτήσεις. Τα κοινωνικά δικαιώματα, λοιπόν, λειτουργούν αντισταθμιστικά σε όσες ταξικές παραμέτρους εμποδίζουν τους πολίτες από τη δυνατότητα κοινωνικής συμμετοχής. Η ίδια η συνθήκη της κοινωνικής συμμετοχής στη συνέχεια βοηθάει τους πολίτες να διαφυλάξουν και να επεκτείνουν τα κοινωνικά τους προνόμια. Η κοινωνική ιδιότητα του πολίτη ήταν επομένως, εξαρχής, μια ιδιότητα που προϋπέθετε την ενεργό δραστηριοποίηση και συμμετοχή των πολιτών. Γεγονός που, ενδεχομένως, από μόνο του αναιρεί τις πρωθύστερες κριτικές σχετικά με τα φαινόμενα παθητικοποίησης και προνοιακής εξάρτησης με τα οποία συνυφαίνονται οι κοινωνικές παροχές.

Η σημασία της πολιτικής ισχύος των πολιτών εντοπίζεται με μεγαλύτερο βάθος σε μια μεταγενέστερη εργασία του, δύο δεκαετίες αργότερα (Marshall, 1969). Σε αυτή αναλύει τις επιδράσεις των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων που κατακτήθηκαν τον 18^ο και 19^ο αιώνα στις μορφές εξουσίας που διαμορφώθηκαν στον 20^ο αιώνα. Κατά τον Marshall τα πολιτικά δικαιώματα οχυρώνουν τους πολίτες δίνοντας τους πολιτική εξουσία. Μέσα από την άσκηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων οι πολίτες μπορούν να επηρεάσουν και να εδραιώσουν ένα καθεστώς εμπλουτισμένης αστικής δημοκρατίας. Άλλωστε, όπως θα φανεί και από την ανάπτυξη του επιχειρήματός του στο *Citizenship and Social Class* (1950), η κατάκτηση των πολιτικών δικαιωμάτων τον

19^ο αιώνα έδωσε στους πολίτες τα μέσα διεκδίκησης των κοινωνικών δικαιωμάτων στον 20^ο αιώνα.

Η ενεργός διατύπωση και διεκδίκηση αιτημάτων, μέσω της κοινωνικής συμμετοχής, θα βοηθούσε την εργατική τάξη να επιτύχει καλύτερες συνθήκες πρόσβασης σε υλικά και πνευματικά αγαθά. Η τεχνολογική ανάπτυξη θα παρείχε μεγαλύτερα περιθώρια εξάλειψης της σωματικής καταπόνησης των εργατών και η αναβάθμιση των πνευματικών ικανοτήτων θα νοηματοδοτούσε κάθε ζωή με τα οφέλη και τις αξίες του πολιτισμού. Τα αγαθά αυτά θα ενίσχυαν τις προοπτικές ανάληψης δημόσιων ευθυνών και κοινωνικής συμμετοχής εν γένει. Διαστάσεις που θα ενδυνάμωναν τις προοπτικές μετατροπής της εργατικής τάξης σε «κυρίους» (gentlemen) για τη διαβίωση μιας ζωής με αξιοπρέπεια. Για τον λόγο αυτό το κράτος όφειλε να διασφαλίζει δημόσιες δαπάνες για την επίτευξη αυτού του διττού στόχου.

Σχετικά με τη δυνατότητα πρόσβασης στα υλικά αγαθά, ο Marshall θεωρούσε επιβεβλημένη τη μείωση της εργατικής εξαθλίωσης. Οι εντατικοποιημένες και επώδυνες συνθήκες εργασίας της εργατικής τάξης επιβάρυναν εξαιρετικά τους όρους διαβίωσής της. Θα έπρεπε επομένως να υπάρξει εξανθρωπισμός της εργασίας, με επίκεντρο τη μείωση της καταπόνησης στα βαριά επαγγέλματα. Η αναβάθμιση της τεχνολογίας θα παρείχε τις δυνατότητες βελτίωσης των εργασιακών συνθηκών των εργατών. Παράλληλα, ο στόχος αυτός θα εκπληρωνόταν με τη δυνατότητα απόκτησης περισσότερων υλικών αγαθών στα κομμάτια της εργατικής τάξης που βίωναν τα φαινόμενα φτώχειας.

Η δυνατότητα αναβάθμισης των πνευματικών ικανοτήτων της εργατικής τάξης θα επιτυγχανόταν με έναν από τους ελάχιστους κρατικούς καταναγκασμούς που έθετε ο Marshall ως επιβεβλημένο στο επιχείρημά του. Η παροχή δημόσιας υποχρεωτικής εκπαίδευσης σε όλα τα παιδιά αποτελούσε θεμελιώδη παράμετρο της Μαρσαλιανής κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη. Η φοίτηση των παιδιών στο εκπαιδευτικό σύστημα ήταν επιτακτική, προκειμένου να καλλιεργηθούν οι βάσεις για έναν πολιτισμένο πολίτη.

Κατά τον Marshall, η βοήθεια στα πρώτα βήματα είναι μια αναγκαία συνθήκη, προκειμένου οι πολιτισμένοι πολίτες να έχουν στη συνέχεια τη δυνατότητα επιλογής της πορείας ζωής τους. Ο θεσμός της εκπαίδευσης θα μπορούσε να διασφαλίσει την ισότητα της κοινωνικής θέσης. Ισότητα που θα παρείχε μια ισότιμη αφετηρία για την

ανάπτυξη διαφοροποιημένων σχεδίων ζωής στη συνέχεια, με βάση την ατομική προσπάθεια του καθενός. Το δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα θα προσέφερε τα κατάλληλα εφόδια στους μελλοντικούς πολίτες κατάρτιζοντάς τους με τις δεξιότητες της ορθολογικής κρίσης και της ικανότητας έλλογων επιλογών ως ενήλικων πολιτών.

Με την παραπάνω διατύπωση πιθανότατα εκμαιεύεται μια αρχική διαλεύκανση των αμφιβολιών σχετικά με τις πολιτικοϊδεολογικές προσλαμβάνουσες του Marshall. Το αρχικό ερώτημα του, σχετικά με το αν η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των εργατών έχει όρια, σε μεγάλο βαθμό παράγει συγχύσεις όσον αφορά στις ιδεολογικές του καταβολές. Κι αυτό γιατί ένα διαρκώς αναπροσαρμοζόμενο προς τα πάνω βιοτικό επίπεδο για την εργατική τάξη εμπεριέχει πολλές κοινές αναφορές με το πολιτικό πρόγραμμα της σοσιαλδημοκρατίας. Ωστόσο, η εμμέσως αναφερόμενη ισότητα της αφετηρίας που προέρχεται από τη διασφάλιση ισότιμων ευκαιριών μόρφωσης στην παιδική ηλικία για τη δημιουργία πολιτισμένων πολιτών αποδεικνύει τη φιλελεύθερη οπτική του (McKeever, 2012).

Υπάρχουν ακόμα πολλές ενδείξεις σχετικά με τον ισχυρισμό ότι η προσέγγιση του Marshall στην κοινωνική ιδιότητα του πολίτη ήταν φιλελεύθερη. Η βασικότερη εντοπίζεται στην ανάλυσή του σχετικά με την αναλογία οικονομίας και κοινωνίας. Ο Marshall ερμήνευε τη σχέση της οικονομίας με την κοινωνική δομή ως δυναμική. Δεν επρόκειτο, δηλαδή, για μια στατική, παγιωμένη και αμετάβλητη κατάσταση. Αυτό, ήδη, αναδεικνύεται από την έμφαση που δίνεται στην ενεργό συμμετοχή και τις διεκδικήσεις των πολιτών, αλλά, και στη γραμμική ανάπτυξη που διατύπωσε γύρω από την ιστορική εξέλιξη των δικαιωμάτων του πολίτη που θα αναλυθεί παρακάτω. Κατά τον Marshall, τα προβλήματα της κοινωνίας δεν ήταν εφικτό να λύνονται με αμιγώς οικονομολογικές ή τεχνικές μεθόδους. Αντίθετα, η συμπερίληψη της κοινωνικής δυναμικής και του τρόπου διαμόρφωσης των θεσμών ήταν εγγενείς συνιστώσες για τη διαμόρφωση κάθε πολιτικής αντιμετώπισης των κοινωνικών ανισοτήτων.

Σε αντίθεση με κλασικούς φιλελεύθερους, όπως ο Adam Smith, ο Marshall διαφοροποίησε τη θέση του όσον αφορά στην αναλογία οικονομίας και κράτους. Η αποστασιοποίηση αυτή όμως σε καμία περίπτωση δεν σήμαινε αμφισβήτηση του καπιταλιστικού υποδείγματος. Η λειτουργία της αγοράς και η ανταμοιβή της ατομικής προσπάθειας θα έπρεπε να διασφαλίζεται, δίχως όμως να γεννά ακραίες ανισότητες που θέτουν τις ζωές των πολιτών στα πρόθυρα της εξαθλίωσης. Για τον Marshall «η

τιθάσευση των κανόνων της αγοράς ήταν προϋπόθεση για μια δίκαιη κοινωνία». Με άλλα λόγια, οι ανισότητες που προξενούνται από τη λειτουργία της αγοράς ήταν αποδεκτές, αλλά, το εύρος τους θα έπρεπε να ρυθμίζεται από το κράτος με βάση τα κυρίαρχα κοινωνικά πρότυπα διαβίωσης, αλλά, και τις διεκδικήσεις που απορρέουν από την κοινωνική συμμετοχή των πολιτών.

Η ίδια η κοινωνική πολιτική θα έπρεπε να λειτουργεί ως μια διάσταση που τονώνει την ανάπτυξη και συμβάλλει στη μεγέθυνση του οικονομικού πλούτου, καθώς οι πολίτες που θα διέθεταν δυνατότητες κοινωνικής συμμετοχής θα είχαν τις ικανότητες να πολλαπλασιάσουν την παραγωγή υλικών αγαθών. Σε αντίθεση με προγενέστερες προσεγγίσεις κλασικών φιλελεύθερων, στην περίπτωση του Marshall η κρατική παρέμβαση αποτελεί ένα συντελεστή ανάπτυξης που συμβάλλει στην επίτευξη της κοινωνικής συνοχής και της διόγκωσης της οικονομικής πίτας. Επομένως, η προσθήκη των κοινωνικών δικαιωμάτων στην ιδιότητα του πολίτη θα ήταν μια παράμετρος εμπλουτισμού της αστικής δημοκρατίας και τόνωσης του καπιταλιστικού συστήματος.

Η διευρυμένη προσέγγιση του Marshall για τα δικαιώματα του πολίτη εντοπίζεται, άλλωστε, και στο μεταγενέστερο έργο του *The Right to Welfare* (1965a), βασισμένο σε μια διάλεξη του στο Πανεπιστήμιο του Keele το 1965. Σύμφωνα με αυτό, δεκαπέντε χρόνια μετά το *Citizenship and Social Class*, η ανάπτυξη του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας υπήρξε καρπός της μακροχρόνιας ανάπτυξης των δικαιωμάτων του πολίτη. Για τον Marshall, η χρήση του όρου ευημερία (welfare), έναντι αυτής των κοινωνικών υπηρεσιών, αποτελεί μια συνειδητή επιλογή.

Με τον τρόπο αυτό ο Marshall διατυπώνει, εκ νέου, μια ολιστική προσέγγιση της έννοιας των δικαιωμάτων συνολικά. Με όρους ευημερίας, τα δικαιώματα του πολίτη είναι αλληλένδετα και αδιαίρετα. Είναι ισότιμα. Είναι κρίκοι αλυσίδας που οδηγούν, κλιμακωτά, στην επίτευξη της ευημερίας – μιας έννοιας που εμπεριέχει υλικά και άυλα συστατικά. Μια έννοια που τοποθετείται ανάμεσα στους άξονες του πλούτου και της ευτυχίας (wealth and happiness). Τα δικαιώματα του πολίτη δεν είναι, λοιπόν, διαχειριστικού τύπου κοινωνικές παροχές για την ανακούφιση των συμπτωμάτων της φτώχειας. Είναι, αντίθετα, βασικοί συντελεστές για την επίτευξη της ευημερίας.

Αναπτύσσοντας τον προβληματισμό του ο Marshall διερωτάται αν τα δικαιώματα των πολιτών οφείλουν να επηρεάζονται από τον σχεδιασμό και την άσκηση της κοινωνικής πολιτικής. Μέσα από την αναφορά σε μια σειρά ιστορικών παραδειγμάτων καταλήγει

στον ισχυρισμό ότι η δυνατότητα πρόσβασης σε κοινωνικές παροχές ή υπηρεσίες οφείλει να είναι υπεράνω τεχνοκρατικών και δημοσιονομικών περιορισμών. Αυτό δεν σημαίνει ότι η χρήση μιας κοινωνικής υπηρεσίας πρέπει να παρέχεται δωρεάν χωρίς την εκπλήρωση εισοδηματικών κριτηρίων ή της δυνατότητας πληρωμής από τον πολίτη που αντιμετωπίζει ένα κοινωνικό πρόβλημα. Το κόστος όμως αυτό μπορεί να καλύπτεται μέσω της γενικής φορολογίας, μέσω των ασφαλιστικών εισφορών ή, σε κάποιες περιπτώσεις, μέσω πληρωμής μέρους ή του συνόλου των εξόδων από τον ίδιο τον πολίτη. Κατά τον Marshall το ζήτημα του οικονομικού κόστους των κοινωνικών υπηρεσιών είναι σημαντικό, αλλά, δευτερεύουσας σημασίας μπροστά στη δυνατότητα εκπλήρωσης του δικαιώματος στην ευημερία.

Αυτός ο ισχυρισμός του Marshall αναδεικνύει μια προσέγγιση στην οποία η διασφάλιση του δικαιώματος δεν εγκλωβίζεται σε έναν λόγο γύρω από περιορισμούς που επιβάλλει η δημοσιονομική βιωσιμότητα. Παράμετρος που στις επόμενες δεκαετίες αναδείχθηκε κομβική για την εκπλήρωση ή μη των κοινωνικών παροχών. Αντίθετα, στη σκέψη του Marshall, η διάσταση των κοινωνικών υπηρεσιών ή της κοινωνικής πολιτικής είναι μονάχα ένα επιμέρους προϊόν του δικαιώματος στην ευημερία.

Οι ρίζες του δικαιώματος στην ευημερία εδράζονται βαθιά στο σύνολο του κοινωνικοοικονομικού συστήματος. Η επίτευξη αυτού του υπαρξιακού στόχου είναι επομένως κάτι πολύ ευρύτερο από την εκπλήρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων. Αφορά στην απόλαυση και άλλων δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στην ατομική ιδιοκτησία, το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης, το δικαίωμα στην επιλογή και την άσκηση εργασίας, στην προστασία των πολιτών από τον θεσμό της δικαιοσύνης κ.α. Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι η διάσταση της ευημερίας υπό το πρίσμα του Marshall ξεφεύγει από τα στενά όρια των κοινωνικών παροχών και αγγίζει ολόπλευρα τις επιμέρους εκφάνσεις της ιδιότητας του πολίτη.

Με ένα σκεπτικό, όπως αυτό, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι τα κοινωνικά δικαιώματα για τον Marshall ήταν ένα μέσο υποβοήθησης στη δυνατότητα άσκησης της ιδιότητας του πολίτη. Ένα μέσο διασφάλισης των βασικών προϋποθέσεων για την επιδίωξη του δικαιώματος στην ευημερία. Η επίτευξη της φιλόδοξης υπόθεσης εργασίας του στο *Citizenship and Social Class* (1950) επομένως (δηλαδή, η άρση των εμποδίων αποκλεισμού της εργατικής τάξης από την εκπλήρωση της κοινωνικής συμμετοχής) θα

πραγματοποιούνταν μέσω των αντισταθμιστικών ωφελειών των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Η προσθήκη των κοινωνικών δικαιωμάτων θα ολοκλήρωνε την ιδιότητα του πολίτη, καθώς θα οδηγούσε στην προοπτική διαβίωσης μιας πολιτισμένης ζωής σε μια συνεκτική κοινωνία. Τα κοινωνικά δικαιώματα θα αποτελούσαν το έναυσμα για την απόλαυση της κοινωνικής κληρονομιάς: των εθίμων, των ηθών, των παραδόσεων και των αξιών της αστικής δημοκρατίας. Το μοίρασμα της κοινωνικής κληρονομιάς σε όλους τους πολίτες αποτελούσε βασική προϋπόθεση για να είναι κάποιος πλήρες μέλος μιας πολιτικής κοινότητας, δηλαδή πολίτης. Η ροπή προς την κοινωνική συνοχή θα αποτελούσε την ανώτατη εξελικτική φάση της ιδιότητας του πολίτη μέσα στην πορεία της νεωτερικής διαδρομής. Μέσω της περιγραφικής εξέλιξης των δικαιωμάτων του πολίτη, ο Marshall επεδίωξε να αναδείξει την προσθήκη των κοινωνικών δικαιωμάτων ως αναγκαιότητα για την ολοκλήρωσή της.

Η διεπιστημονική κατάρτιση του Marshall τον βοήθησε να επιλέξει και να αξιοποιήσει τα κατάλληλα επιστημονικά εργαλεία για την ανάλυσή του. Έτσι, παρότι το επιχείρημά του διαθέτει έντονα κοινωνιολογικά ερωτήματα, η τεκμηρίωσή του αντλείται από ιστορικά στοιχεία. Κατά τη γραμμική του προσέγγιση διέκρινε την ιδιότητα του πολίτη σε τρία, ισότιμα και αδιαίρετα, μέρη: το ατομικό, το πολιτικό και το κοινωνικό. Καθένα από αυτά τα μέρη αντιστοιχεί σε μια δέσμη δικαιωμάτων. Το πρώτο μέρος (ατομικά δικαιώματα) αφορά στις ελευθερίες του ατόμου. Το δεύτερο (πολιτικά δικαιώματα) συνδέεται με τη συμμετοχή στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας ή την εκλογή της πολιτικής εκπροσώπησης. Το τρίτο (κοινωνικά δικαιώματα) με τη δυνατότητα διασφάλισης ενός επιπέδου αξιοπρεπούς, πολιτισμένης, διαβίωσης και συμμετοχής στην κοινωνική κληρονομιά.

Με μια μεγάλη προσπάθεια γενίκευσης και ελαστικότητας – και αυθαιρεσίας ενίοτε, γεγονός που παραδέχεται και ο ίδιος ο Marshall – διαχώρισε την εξέλιξη της ιδιότητας του πολίτη σε τρεις διαφορετικές χρονικές περιόδους της νεωτερικότητας. Τα ατομικά δικαιώματα θεμελιώθηκαν τον 18^ο αιώνα. Η θεμελίωσή τους συνδέθηκε με την έννοια του δρώντος υποκειμένου και όχι απλώς της ελευθερίας του ατόμου στην κατανάλωση (Marshall, 1969). Τα πολιτικά δικαιώματα τον 19^ο αιώνα ανοίγοντας στους πολίτες τον δρόμο για τη διεκδίκηση των κοινωνικών. Τα κοινωνικά δικαιώματα αναδύθηκαν δειλά κατά τον 19^ο αιώνα, μέσα από την ανάπτυξη της δημόσιας εκπαίδευσης, αλλά

κατακτήθηκαν τον 20^ο αιώνα αντικατοπτρίζοντας τη σύγχρονη κοινωνική έκφραση του πολιτισμένου πολίτη.

Μέχρι τον 20^ο αιώνα η επίδραση της ιδιότητας του πολίτη στην κοινωνική ανισότητα ήταν ιδιαίτερα περιορισμένη. Σε αυτό το σημείο βέβαια δεν μπορούσαν να παραγνωριστούν οι θεμελιώδεις προϋποθέσεις που χτίστηκαν για την καλλιέργεια ευνοϊκών συνθηκών ανάδυσης της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη. Το πλαίσιο θεσμικής θωράκισης των ελευθεριών του ατόμου, αλλά, και η πολιτική ισχύς που κατακτήθηκε από τους πολίτες, μέσω των πολιτικών δικαιωμάτων, αποτέλεσαν σημαντικές παραμέτρους για τη διεκδίκηση των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Όπως αναφέρει ο Marshall, έναυσμα για την αναζωπύρωση του διαλόγου γύρω από τα κοινωνικά δικαιώματα ήταν μια έρευνα του Booth στο τέλος του 19^{ου}. Η μελέτη του Booth σχετιζόταν με τη φτώχεια και τις συνθήκες διαβίωσης των εργατικών στρωμάτων, μείωση στις εισοδηματικές ανισότητες μεταξύ εργατών και ειδικευμένων τεχνιτών, σημαντικές αλλαγές στη φορολογία των πολιτών, καθώς και με την επέκταση των πελατών των βιομηχανικών προϊόντων στις εργατικές τάξεις, οι οποίες θα έπρεπε να διαθέτουν επαρκές εισόδημα για να τα αγοράσουν.

Μια σειρά από αυτές και άλλες παρόμοιες εξελίξεις οδήγησαν κλιμακωτά στην άμβλυνση των ακραίων ανισοτήτων και στη διαμόρφωση ορισμένων πρώτων όψεων της κοινωνικής συνοχής. Επρόκειτο για μια κοινωνική συνοχή που επεκτεινόταν πέρα από τα όρια της εθνικής ιδέας ή των αξιών του ανήκειν στην ίδια πολιτική κοινότητα. Επρόκειτο για μια πρόσληψη της κοινωνικής συνοχής που ακουμπούσε στη θεμελίωση της απόλαυσης των υλικών αγαθών και σε άλλες κοινωνικές τάξεις πέρα από τις ανώτερες. Η υλική διάσταση της κοινωνικής συνοχής τόνωσε και ενδυνάμωσε τις προοπτικές διαβίωσης μιας πολιτισμένης ζωής για το σύνολο των πολιτών.

Τα κοινωνικά δικαιώματα μέχρι τον 20^ο αιώνα δεν αποτελούσαν στοιχείο της ιδιότητας του πολίτη. Ο Marshall κατόρθωσε να πείσει ότι θα αποτελούσαν τη φυσική της εξέλιξη. Η προσθήκη τους σήμαινε μια εκ διαμέτρου διαφοροποιημένη πρόσληψη της αρχής της ισότητας. Η κοινωνική συνοχή από θεωρητική σύλληψη θα μετουσιωνόταν σε έμπρακτο αντίκρισμα αλληλεγγύης. Η έκφραση αυτής της αλληλεγγύης θα αφορούσε στη διαμόρφωση ισότιμων συνθηκών σε ευκαιρίες. Η διασφάλιση της ισότητας ευκαιριών θα ήταν εκείνη που θα περιόριζε τα κληρονομικά δικαιώματα και

τις όψεις αναπαραγωγής των ανισοτήτων στη βάση των συγγενικών δεσμών και της ταξικής προέλευσης των πολιτών.

Με άλλα λόγια, η διατύπωση του σχεδίου ισότητας ευκαιριών του Marshall ήταν η διαμόρφωση μιας κοινής, ισότιμης, αφετηρίας για όλους. Στη βάση των ικανοτήτων, των προσπαθειών και των επιλογών που θα διαμόρφωναν στη ζωή τους, οι πολίτες θα ανέπτυσσαν ατομικές διαφοροποιήσεις και ανισότητες. Η ύπαρξη αυτών των διαφοροποιήσεων δεν θα εμπεριείχαν ακραία σημεία στο βαθμό που να παραβιάζουν τη δυνατότητα διαβίωσης μιας πολιτισμένης ζωής. Με τον τρόπο αυτό, η κοινωνική ιδιότητα του πολίτη θα μπορούσε να αποτελέσει ένα εργαλείο κοινωνικής διαστρωμάτωσης (Marshall, 1950).

Η έμπρακτη εφαρμογή των κοινωνικών δικαιωμάτων αποτυπώνεται σε μια τέταρτη δουλειά του T.H. Marshall (1965b). Η μονογραφία του με τίτλο *Social Policy* επιδιώκει μια ερμηνευτική αποτύπωση της ανάπτυξης του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας στη Μεγάλη Βρετανία. Ξεκινώντας με τη θεμελίωση των πρώτων μέτρων κρατικής κοινωνικής πολιτικής στο τέλος του 19^{ου} αιώνα και μέχρι την προπολεμική περίοδο στο πρώτο μέρος, προχωράει στο δεύτερο στην ανάλυση του Βρετανικού μεταπολεμικού κράτους ευημερίας μέχρι το 1960. Ωστόσο, η ανάλυση της ανάπτυξης του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας αποτελεί αντικείμενο επεξεργασίας επόμενης ενότητας.

3.2 Η Κριτική στη Θεωρία του T.H. Marshall για την Κοινωνική Ιδιότητα του Πολίτη

Γράφοντας αμέσως μετά τη θηριωδία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ο Marshall επιχείρησε να καταθέσει τη δική του συνεισφορά στην ιδιότητα του πολίτη η οποία, σύμφωνα με την προσέγγισή του, ήταν μέχρι τότε ημιτελής. Για την ολοκλήρωσή της απαιτούνταν η προσθήκη των κοινωνικών δικαιωμάτων πλάι στα ατομικά και τα πολιτικά με σκοπό τη συνδυαστική πρόσβαση των πολιτών σε αυτά (Βενιέρης, 2013). Θεμελιώδης επιδίωξη του Marshall ήταν η άμβλυνση των ταξικών ανισοτήτων για τη διασπορά του δικαιώματος σε ένα ελάχιστο επίπεδο πολιτισμένης διαβίωσης σε όλους τους πολίτες (Holmwood, 2000).

Η ισότητα της ιδιότητας του πολίτη θα έπρεπε να διασφαλιστεί, ακριβώς γιατί οι κοινωνικές τάξεις εκφράζουν ανισότητες. Αυτό το φάσμα των ταξικών ανισοτήτων διαταράσσει την ιδιότητα του πολίτη. Για τον λόγο αυτό η προσάρτηση των κοινωνικών δικαιωμάτων στην ιδιότητα του πολίτη θα επιδιόρθωνε τις διαφοροποιήσεις στην ισότητα της κοινωνικής θέσης αναλόγως με την ταξική προέλευση. Με απλά λόγια, η προσάρτηση των κοινωνικών δικαιωμάτων θα μετατόπιζε σταδιακά τις διαστάσεις του βίου από την παράμετρο της κοινωνικής τάξης στην ιδιότητα του πολίτη, από την ανισότητα προς την κατεύθυνση της ισότητας ή τουλάχιστον σε μια βελτιωμένη εκδοχή με μικρότερη ψαλίδα ανισοτήτων (Mead, 1997: 198).

Η εκπλήρωση αυτού του σχεδίου θα επιτυγχανόταν μέσω της ανάπτυξης κρατικών κοινωνικών παρεμβάσεων συνδυάζοντας παροχές σε χρήμα (εισοδηματικές μεταβιβάσεις όπως συντάξεις ή επιδόματα) και παροχές σε είδος (όπως υπηρεσίες υγείας, στέγασης, εκπαίδευσης) που θα προστάτευαν τους πολίτες από τις ‘περιπέτειες’ του καπιταλισμού (Bulmer and Rees, 1996). Σημαντικό ρόλο σε αυτό το πολιτικό σχέδιο διαδραμάτιζε η διαδικασία της αποεμπορευματοποίησης (Polanyi, 1944). Δηλαδή, η μείωση της εξάρτησης του βιοτικού επιπέδου των πολιτών από τις δυνάμεις της αγοράς (Πετμεζίδου, 2014). Η εκπλήρωση αυτών των παρεμβάσεων θα είχε σαν αποτέλεσμα την επίδραση της ιδιότητας του πολίτη επάνω στην κοινωνική στρωμάτωση (Esping-Andersen, 1990) παρέχοντας τη δυνατότητα κοινωνικής συμμετοχής στο σύνολο των πολιτών.

Ωστόσο, οικονομικές, τεχνολογικές και ιδεολογικές μεταβολές στα χρόνια που ακολούθησαν ανέδειξαν προσεγγίσεις που στάθηκαν κριτικά απέναντι στη Μαρσαλιανή θεώρηση. Ορισμένες από αυτές, επηρεάστηκαν από τις ευρύτερες αναδιαρθρώσεις του κράτους ευημερίας από τα μέσα του 1970 κι έπειτα. Η επίδραση των δύο πρώτων εξελίξεων (οικονομικών, τεχνολογικών) θεωρήθηκε καθοριστική για τη διάβρωση της μεταπολεμικής κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη (Turner, 2001: 189). Εξίσου σημαντική, από άλλους μελετητές, θεωρήθηκε και η τρίτη εξέλιξη (ιδεολογία) (King and Waldron, 1988: 416). Αυτά τα δεδομένα οδήγησαν σε υπέρμετρη αμφισβήτηση της προσέγγισης του Marshall.

Καταρχάς, η Μαρσαλιανή προσέγγιση κατηγορήθηκε ότι προχώρησε στην κατασκευή μιας τυπολογίας γραμμικής εξελικτικής μορφής δικαιωμάτων (ατομικά δικαιώματα

18^{ος} αιώνας – πολιτικά 19^{ος} αιώνας και κοινωνικά 20^{ος} αιώνας) την οποία επιχείρησε να γενικεύσει. Κάτι που σε πολλές περιπτώσεις δεν είχε αντίκρισμα (Turner, 1997: 14). Μάλιστα, σε ορισμένα σημεία επιχείρησε τη συμπίεση ή παράβλεψη κάποιων γεγονότων, ώστε να τα συμπεριλάβει στις τρεις κατηγορίες δικαιωμάτων που θεώρησε απαραίτητες για την ιδιότητα του πολίτη (Fitzpatrick, 2001: 61). Δεύτερον, τα κοινωνικά δικαιώματα προβλήθηκαν ως ανώτατη εξελικτική φάση των δικαιωμάτων, αποκλείοντας με αυτόν τον τρόπο την ανάδυση νέων μορφών δικαιωμάτων (Turner, 2001: 203; Hoxsey, 2011: 919). Τρίτον, προσέδωσε μια μονοδιάστατη – στατική – μορφή στην ιδιότητα του πολίτη, παραγνωρίζοντας τους διαφορετικούς τύπους που αναπτύχθηκαν σε διαφορετικά εθνικά κράτη (Turner, 1997: 15; Turner, 2009: 69).

Τέταρτον, δεν ανέπτυξε επαρκώς τη διάσταση του μέτρου ισορροπίας μεταξύ δικαιωμάτων και υποχρεώσεων (Yalcin-Heckman, 2011: 434). Πτυχή που μπορεί να αναδείξει ή να ακυρώσει στην πράξη τη θεμελίωση ενός κοινωνικού δικαιώματος. Πέμπτο, δεν συνυπολογίστηκε επαρκώς μια σειρά ευρύτερων παραγόντων που επηρεάζουν την πρόσβαση και τη συμμετοχή ευάλωτων κοινωνικά ομάδων στα κοινωνικά δικαιώματα, όπως η θέση και το κύρος απασχόλησης, η οικογενειακή κατάσταση και η ηλικία (O'Connor, 2002: 12). Τέλος, η αγγλοσαξονική προσέγγιση του Marshall, με έμφαση στον παράγοντα της κοινωνικής τάξης ως αιτία ανισότητας, οδήγησε στην αποσιώπηση άλλων μορφών ανισότητας που οφείλονται σε πολιτισμικά αίτια, όπως το φύλο, η φυλή ή η θρησκεία (Turner, 1997: 13; Fitzpatrick, 2001: 61). Το φάσμα όλων αυτών των κριτικών συμπορεύτηκε με μια στροφή της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη από τις ταξικές στις πολιτισμικές ανισότητες και ταυτότητες, αλλά, και στην ανάδειξη της ιδιότητας του ενεργού πολίτη. Διαστάσεις που θα αναλυθούν στο πρώτο μέρος της δεύτερης ενότητας.

3.3 Η Εδραίωση του Κεϋνσιανού Κράτους Ευημερίας

Κατά τον Marshall το έμπρακτο αντίκρισμα της ιδιότητας του πολίτη ήταν η ανάπτυξη του κράτους ευημερίας (Dwyer, 2004a). Ήδη, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αρκετές χώρες της Δυτικής Ευρώπης ξεκίνησαν ορισμένες πρώιμες προσπάθειες συστηματοποίησης μέτρων κοινωνικής προστασίας με επίκεντρο τη θεμελίωση συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης (ενδεικτικά Perrin, 1969). Το περισσότερο

συζητημένο παράδειγμα είναι αυτό της Γερμανίας του Καγκελάριου Otto von Bismarck (Kim, 2007). Ωστόσο, οι επιπτώσεις του Β' Παγκοσμίου Πολέμου είχαν ως συνέπεια την όξυνση των κοινωνικών προβλημάτων εκβάλλοντας στην αναγκαιότητα διευρυμένης κρατικής παρέμβασης για την αντιμετώπισή τους. Η εμπειρία αυτή, όπως και μια σειρά πολλών άλλων παραγόντων², επέδρασε στις αρχές της κοινωνικής πολιτικής και στην ανάπτυξη νέων μεθόδων κοινωνικής διοίκησης οδηγώντας στην ανάδυση του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας (Marshall, 1965b).

Η επιλογή του όρου ευημερία υποδηλώνει ακριβώς ότι η νέα κοινωνική αποστολή του κεφαλαιοκρατικού κράτους δεν εξαντλείται στην παυσίπονη ανακούφιση της ακραίας εξαθλίωσης. Αντίθετα, ο σκοπός του ήταν η οργάνωση ενός επίσημου δικτύου παροχών σε είδος και σε χρήμα που θα ενθάρρυναν την εκπλήρωση της ευημερίας (Wilensky and Lebaux, 1965). Έννοια η οποία τόσο σημασιολογικά όσο και σε επίπεδο προσανατολισμών θα μπορούσε να θεωρηθεί παρεμφερής με τη διατύπωση της πολιτισμένης ζωής του Marshall (1950).

Στη νέα αυτή φάση του καπιταλιστικού κράτους ένα φάσμα κοινωνικών παρεμβάσεων αναπτύσσεται με επίκεντρο τους εργαζόμενους και τους πολίτες. Κοινωνικές πολιτικές σχεδιάζονται και υλοποιούνται για την προστασία μιας σειράς κοινωνικών προβλημάτων (όπως η προστασία από τον κίνδυνο του γήρατος, της ασθένειας, της αδυναμίας προς εργασία, της ανεργίας, της φτώχειας, της αστεγίας, της υποστήριξης της οικογένειας, κ.α.). Κάτι που υποστηρίζεται και από διεκδικήσεις οργανωμένων ομάδων όπως τα πολιτικά κόμματα, τα συνδικάτα, οι κοινωνικές οργανώσεις και, φυσικά, από την πολιτική εξουσία που προσφέρει το δικαίωμα της ψήφου στους πολίτες (ενδεικτικά Σακελλαρόπουλος, 2018; Lipset, 1960; Wright, 2000).

Εμβληματική περίπτωση της ανάπτυξης του κράτους ευημερίας αποτελεί η Μεγάλη Βρετανία. Βαθμιαία (παρότι ξεχωριστά και μοναδικά για καθεμία) το κράτος ευημερίας μεταπολεμικά σταθεροποιείται και επεκτείνεται και σε άλλες εκβιομηχανισμένες και οικονομικά ανεπτυγμένες κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης. Η διαδικασία αυτής της μετάβασης συνδέθηκε οικονομικά με τη γενική θεωρία της

² Παράγοντες όπως η δημιουργία εθνικών κρατών, η εκβιομηχάνιση, η αστικοποίηση, η εμπορευματοποίηση της εργασίας, οι διεκδικήσεις του εργατικού κινήματος, η διάδοση συλλογικών αξιών, η αναγνώριση των κοινωνικών δικαιωμάτων ως στοιχείο της ιδιότητας του πολίτη (ενδεικτικά Βενιέρης, 2015: 94), όπως και οι πολιτικοί ανταγωνισμοί που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου συνέβαλλαν με διαφορετική αναλογία και διαφορετικό τρόπο στη διαμόρφωση του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας.

απασχόλησης του οικονομολόγου John Maynard Keynes (1936) και πολιτικά με την έκθεση του Φαβιανού Λόρδου William Beveridge (1942) (Titmuss, 1974). Το δίπτυχο αυτό αποτέλεσε το όχημα για την οικοδόμηση και την εκπλήρωση της ‘Χρυσής Εποχής’ του Κράτους Ευημερίας (Mishra, 1984). Πρόκειται για μια περίοδο στην οποία σταδιακά επικρατεί η αντίληψη ότι η παρέμβαση του κράτους στην οικονομία μπορεί να καταστεί ωφέλιμη (Heald, 1987). Περίοδος που σχηματικά εκτείνεται από το 1945 μέχρι το 1979. Οι δύο αυτές φιλοσοφίες θεμελίωσης του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας εξετάζονται ξεχωριστά στη συνέχεια.

Ο Keynes υποστήριζε ότι για να λυθεί το πρόβλημα της ανεργίας και να ανακάμψουν οι καπιταλιστικές οικονομίες, μετά το κραχ της Νέας Υόρκης (1929), θα έπρεπε το κράτος να παρέμβει και να δημιουργήσει νέες θέσεις εργασίας χρηματοδοτώντας παράλληλα την οικονομία και τις επιχειρήσεις. Η εφαρμογή της Κεϋνσιανής ρύθμισης υποστήριζε την αναγκαιότητα της αναδιανομής των κερδών του κεφαλαίου προς τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις με τη μορφή των κοινωνικών παροχών. Η άνοδος των δημοσίων δαπανών σε περιόδους κρίσεων θα μπορούσε να οδηγήσει σε επανόρθωση της οικονομικής ισορροπίας.

Με βάση το θεωρητικό σχήμα του Keynes ο ύψιστος στόχος της οικονομικής ανάπτυξης μπορούσε να επιτευχθεί μέσα από την τόνωση της ζήτησης και της δημιουργίας θέσεων πλήρους απασχόλησης. Κάτι που θα επιτελούνταν με ευθύνη των θεσμών της δημόσιας πολιτικής. Στο πλαίσιο αυτό η επέκταση των κρατικών δραστηριοτήτων στο κοινωνικό πεδίο υπηρετούσε την αναπτυξιακή διαδικασία. Κι αυτό διότι η ίδια η κοινωνική πολιτική στο Κεϋνσιανό σχέδιο μπορούσε να λειτουργήσει ως συντελεστής που τονώνει την οικονομία, μέσω της ενίσχυσης του εισοδήματος των ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων, καθώς και μέσω της μετρίασης της ταξικής πόλωσης και ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής (Keynes, 1936).

Η έκθεση Beveridge για την κοινωνική ασφάλιση και τις υποστηρικτικές υπηρεσίες κοινού οφέλους πρότεινε μεταρρυθμίσεις για την αντιμετώπιση των κοινωνικών κινδύνων. Δημοσιευμένη στα μέσα του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου υποσχόταν ανταμοιβή για τις θυσίες των πατριωτών στον πόλεμο εναντίον του Ναζισμού. Η έκθεση Beveridge αποτέλεσε κεντρικό άξονα για την υλοποίηση του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας στη Μεγάλη Βρετανία. Μεταξύ άλλων περιλάμβανε την επέκταση

της εθνικής ασφάλισης (National Insurance) και τη δημιουργία καθολικών υπηρεσιών υγείας (Beveridge, 1942).

Το μεταπολεμικό κράτος ευημερίας οικοδομήθηκε πάνω στη βάση της ‘Κεϋνσιανής Συναίνεσης’, δηλαδή στη σύγκλιση των επιμέρους βουλήσεων των ‘κοινωνικών εταίρων’ γύρω από τη νομιμοποίηση και την επέκταση της κρατικής κοινωνικής παρέμβασης. Θεμελιώδης σκοπός αυτής της συναίνεσης ήταν η αποφυγή καταστάσεων μακροοικονομικής ανισορροπίας (για παράδειγμα η φτώχεια, η ανεργία κ.α.) και η άρση των δυσκολιών που επιφέρει η λειτουργία της ιδιωτικής οικονομίας στην ομαλότητα της κοινωνικής αναπαραγωγής (Γράβαρης, 1997). Στο πλαίσιο αυτής της συναίνεσης προτείνεται ένα πλήρες πλέγμα ασφαλιστικής κάλυψης το οποίο συνδυάζεται με ένα ευρύτερο σύνολο κοινωνικών πολιτικών. Η ευθύνη ρύθμισης αυτών των παρεμβάσεων επαφίεται στο κράτος καθώς, σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, η μη εκπλήρωσή τους μπορεί να αποτελέσει πηγή κοινωνικής δυσλειτουργίας (Κωτσονόπουλος, 2016: 27).

Κυρίαρχη αντίληψη του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας ήταν, λοιπόν, ότι η κυβέρνηση διαθέτει τη συλλογική ευθύνη για την ευημερία των πολιτών. Η ευθύνη αυτή δεν μπορούσε να ανατεθεί σε άτομα, ιδιωτικούς οργανισμούς ή στην τοπική κοινότητα (Mishra, 1984). Η υιοθέτηση της κοινωνικής πολιτικής ως αναπτυξιακού συντελεστή ευνόησε τη συμπερίληψή της στο Κεϋνσιανό πολιτικό πρόγραμμα. Αυτό αποτυπώθηκε, αφενός, με την προώθηση της πλήρους απασχόλησης μαζί με τις κοινωνικές παροχές που εκείνη συνυφαινόταν. Αφετέρου, με τη διαμόρφωση συνθηκών διασφάλισης ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης στη βάση των προτύπων διαβίωσης κάθε κοινωνίας (Cutler et al., 1986; Κωτσονόπουλος, 2016). Φιλοσοφία που θωρακίστηκε θεωρητικά από το Μαρσαλιανό επιχείρημα της διαβίωσης μιας πολιτισμένης ζωής.

Κατά προέκταση, στη διάρκεια των τριών πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών, πολλά πεδία κοινωνικής πολιτικής γνώρισαν ακμή. Η διασφάλιση και η προστασία της πλήρους απασχόλησης και των εργασιακών δικαιωμάτων είναι δύο βασικές εξελίξεις αυτής της περιόδου. Η οργάνωση της εργασίας στο μεταπολεμικό κράτος ευημερίας στηρίχθηκε στο φορντικό καθεστώς συσσώρευσης. Βασικά χαρακτηριστικά του φορντικού μοντέλου ήταν η μαζική παραγωγή με κάθετο ιεραρχικό έλεγχο και το καθεστώς της πλήρους απασχόλησης (Jessop, 1991). Εξίσου, σημαντική εξέλιξη ήταν

η διασφάλιση ενός διευρυμένου πλαισίου κοινωνικών παροχών και υπηρεσιών για την προστασία από τους κοινωνικούς κινδύνους (Johnson, 1997).

Το μεταπολεμικό κράτος ευημερίας επεδίωξε τη διασφάλιση ελαχίστων επιπέδων ευημερίας (Βενιέρης, 2015). Κάτι που προωθήθηκε με την παροχή επιδομάτων ανεργίας, οικογενειακών επιδομάτων, συμπληρωματικών εισοδημάτων στους χαμηλόμισθους και συντάξεων γήρατος. Το κράτος ευημερίας παρείχε επίσης καθολικές υπηρεσίες ιατρικής περίθαλψης και εκπαίδευσης, καθώς και κοινωνική στέγαση. Βασικές πηγές χρηματοδότησης αυτών των υπηρεσιών ήταν η κρατική φορολογία και οι ασφαλιστικοί φορείς (Pinker, 1980).

Επιπρόσθετα, παγίωσε ορισμένα θεμελιώδη χαρακτηριστικά γνωρίσματα που το καθιστούν μια ιστορικά προσδιορισμένη μορφή οργανωμένης κοινωνικής παρέμβασης του αστικού κράτους. Ως τέτοια θα μπορούσαν να νοηθούν οι συγκεκριμένες μορφές αναδιανομής του εισοδήματος και του παραγομένου πλούτου, τα εσωτερικά και εξωτερικά όρια των διαδικασιών αναδιανομής, καθώς και η παράμετρος της ταξικής/κοινωνικής διαδικασίας των διαδικασιών αναδιανομής του εισοδήματος και του πλούτου (Γράβαρης, 2018β: 80-4). Η ανάλυση αυτών των ιδιοτήτων επιχειρείται στη συνέχεια.

Όσον αφορά στην πρώτη ιδιότητα, στο μεταπολεμικό κράτος ευημερίας παρατηρείται ότι η αναδιανομή του εισοδήματος συντελείται με μια διευρυμένη και ολοκληρωμένη μορφή. Αυτό σημαίνει ότι παρατηρούνται γενναιόδωρες και εκτεταμένες διαδικασίες αναδιανομής από τους ευπορότερους προς τους κοινωνικά ασθενέστερους. Το δεύτερο επιμέρους γνώρισμα αναφέρεται στη θεσμική νομιμοποίηση αυτής της μεγάλης κλίμακας αναδιανομής των πόρων σε επίπεδο κυβερνητικών λειτουργιών. Σημαντικές εν προκειμένω είναι οι έννοιες των κοινωνικών κινδύνων και της αποεμπορευματοποίησης.

Η ευκρινέστερη αποκρυστάλλωση της ολοκληρωμένης θεσμικής και λειτουργικής αναγνώρισης της διευρυμένης διαδικασίας αναδιανομής μεταπολεμικά ενσαρκώθηκε με την τυποποίηση των κοινωνικών κινδύνων. Μια σειρά από διαφορετικές απειλές ως προς την αξιοπρεπή διαβίωση στον κύκλο ζωής τυποποιήθηκε, ώστε να προβλεφθεί η προστασία τους μέσω των παρεμβάσεων της κοινωνικής πολιτικής. Τα κοινωνικά προβλήματα που αναφέρθηκαν παραπάνω τέθηκαν στους άξονες της προληπτικής (σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, συνήθως με χρηματοδότηση από τις ασφαλιστικές

εισφορές) ή κατασταλτικής (σύστημα κοινωνικής πρόνοιας με χρηματοδότηση από τη γενική φορολογία του κράτους) παρέμβασης του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας. Η διαδικασία τυποποίησης αυτών των κινδύνων οδηγεί σε μια διαδικασία έμμεσης αναγνώρισης των κοινωνικών ευθυνών της πολιτείας για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι πολίτες. Υπάρχει επομένως η ανάγνωση των προβλημάτων των πολιτών ως προϊόντων κοινωνικής ευθύνης του κράτους.

Η τυποποίηση των κοινωνικών κινδύνων συνυφάνθηκε με ένα διευρυμένο εγχείρημα αποεμπορευματοποίησης των κοινωνικών παροχών που ενεργοποιείται, όταν οι πρώτοι εμφανίζονται (Esping-Andersen, 1990). Αν η έννοια της εμπορευματοποίησης είναι η διαδικασία μετατροπής των υλικών και άυλων αγαθών σε προϊόντα με εμπορική αξία, τότε η έννοια της απεμπορευματοποίησης μπορεί να νοηθεί ως ο βαθμός που έχει μειωθεί η εξάρτηση του βιοτικού επιπέδου των πολιτών από τις δυνάμεις της αγοράς (Πετμεζίδου, 2014).

Η δεύτερη ιδιότητα του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας, κατά τον Γράβαρη (2018β: 80-4) έγκειται στα όρια των αναδιανεμητικών διαδικασιών του. Τα όρια αυτά αφορούν στο εξωγενές και το ενδογενές περιβάλλον της κοινωνικής πολιτικής. Το εξωγενές αναφέρεται στο ευρύτερο πλαίσιο άσκησης δημοσίων πολιτικών εντός του οποίου η κοινωνική πολιτική διαπλάθεται ως κυβερνητική πολιτική. Το πρόταγμα της μεταπολεμικής περιόδου επικεντρώθηκε στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης με επίκεντρο την εκβιομηχάνιση και μέσω την πρόκληση ενεργούς ζήτησης και τη διασφάλιση πλήρους απασχόλησης και προστασίας της μισθωτής σχέσης εργασίας. Η Κεϋνσιανή προσέγγιση της οικονομίας, όπως ήδη αναφέρθηκε, έθετε στο επίκεντρο τη δημοσιονομική πολιτική και την κρατική ρύθμιση της οικονομίας, αλλά και την αντίληψη του κράτους ως εργοδότη, για την εκπλήρωση των μακροοικονομικών στόχων.

Η επικράτηση αυτού του πνεύματος επηρεάζει και την ενδογενή σφαίρα της κοινωνικής πολιτικής, δηλαδή το εύρος των διαδικασιών αποεμπορευματοποίησης και των πεδίων κοινωνικής παρέμβασης. Εκεί παρατηρείται η οικοδόμηση δημόσιου χαρακτήρα κοινωνικών παρεμβάσεων με εκτεταμένο το πνεύμα της διαγενεακής αλληλεγγύης (αναδιανεμητικά συνταξιοδοτικά συστήματα) και αλληλεγγύης εργαζομένων (όπως επιδόματα ανεργίας με υψηλά ποσοστά αναπλήρωσης του

εισοδήματος), αλλά, και της εκπαίδευσης ως μια μορφή κοινωνικής ανάπτυξης και επένδυσης στο ανθρώπινο κεφάλαιο.

Η τρίτη ιδιότητα σχετίζεται με την κοινωνική/ταξική βάση της αναδιανομής. Οι διαδικασίες αναδιανομής του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας συνδέθηκαν στενά με την κοινωνική ενίσχυση των συνδικάτων και της εργατικής τάξης, η οποία επήλθε μέσω της συναίνεσης που επετεύχθη με το εργοδοτικό κεφάλαιο. Η διασφάλιση μιας συνθήκης κοινωνικής ειρήνης και κοινωνικού διαλόγου μέσω των αντίπαλων κοινωνικών δυνάμεων δημιούργησε μια κουλτούρα νεοκορπορατιστικής συναίνεσης. Η συναίνεση αυτή αντικατοπτρίστηκε ιδιαίτερα στη θεσμική κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων. Με τον τρόπο αυτό οι διαδικασίες αναδιανομής αντιστοιχούν σε νομιμοποιημένες αξιώσεις των πολιτών επί του παραγόμενου πλούτου, καθώς και σε αξιώσεις για διασφάλιση αξιοπρεπών ορίων διαβίωσης (Γράβαρης, 2018β: 80-4).

3.4 Ερμηνείες για την Ανάδυση του Κεϋνσιανού Κράτους Ευημερίας

Το ποικιλόμορφο πλαίσιο ερμηνειών για την ανάπτυξη του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας αναδεικνύει τη σημαντικότητα αυτής της εξέλιξης. Ήδη, στην προηγούμενη ενότητα, αναφέρθηκαν πολυάριθμοι παράγοντες που συνέβαλλαν στην εδραίωση των κοινωνικών δικαιωμάτων. Μια σειρά διαφορετικών ερμηνευτικών εγχειρημάτων, κυρίως από τη δεκαετία του 1960 και έπειτα, επιχείρησε να κατανοήσει και να αιτιολογήσει τη διεύρυνση των κρατικών λειτουργιών στο κοινωνικό πεδίο με διαφορετικά επιστημονικά και μεθοδολογικά εργαλεία. Φονξιοναλιστικές και μαρξιστικές προσεγγίσεις, ερμηνείες από τη θεωρία των πόρων εξουσίας, καθώς και εξηγήσεις με τα επιστημονικά εργαλεία από το ρεύμα του ιστορικού θεσμισμού αποπειράθηκαν να δώσουν πειστικές ερμηνείες γύρω από την ανάπτυξη μέτρων κοινωνικής προστασίας μέσα στον καπιταλισμό.

Μια πρώτη ομάδα προσεγγίσεων διέπεται από φονξιοναλιστικά χαρακτηριστικά και προσεγγίζει την ανάπτυξη του κράτους ευημερίας σαν μια ώριμη ανάγκη της κοινωνίας ή του καπιταλιστικού συστήματος. Σε αυτή την κατηγορία μπορούν να ενταχθούν τουλάχιστον τρεις επιμέρους ερμηνείες: Οι δομικές ή λειτουργιστικές προσεγγίσεις που

δίνουν, πρώτον, έμφαση στην εκβιομηχάνιση (industrialization), δεύτερον, στον εκσυγχρονισμό (modernization) της κοινωνίας και, τρίτον, στις ανάγκες του ώριμου καπιταλισμού (advanced capitalism).

Οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις με έμφαση στον παράγοντα της εκβιομηχάνισης είναι οι παλαιότερες. Από το 1960 μελετητές, όπως ο Kerr (1960), τονίζουν πως η εκβιομηχάνιση σημαίνει μια νέα εποχή για τον κόσμο. Για τον λόγο αυτό η εκβιομηχάνιση ορίζεται ως η «πραγματική πορεία μετασχηματισμού από την αγροτική ή εμπορική κοινωνία στη βιομηχανική» (Kerr, 1960: 14). Οι επιπτώσεις της εκβιομηχάνισης στην απόσπαση των ατόμων από τις αγροτικές κοινωνίες της αυτοκατανάλωσης και η μετατροπή τους σε βιομηχανικούς εργάτες που πωλούν την εργατική τους δύναμη, η μεταβολή των προνεωτερικών άτυπων μορφών αλληλεγγύης – όπως αυτή της οικογένειας – η αλλαγή των δημογραφικών δεδομένων και η αύξηση του προσδόκιμου επιβίωσης, καθώς και οι δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης στις βιομηχανικές πόλεις αποτελούν τη νέα κοινωνική πραγματικότητα (Wilensky, 1975; Πετμεζίδου-Τσουλουβή, 1992).

Επιπρόσθετα, η προλεταριοποίηση της εργατικής τάξης και η, μετέπειτα, ανάπτυξη των διεκδικήσεων των βιομηχανικών εργατών είναι παράμετροι που συνέβαλλαν ουσιαστικά στην ανάληψη κοινωνικών ευθυνών από το κράτος (Thompson, 1963). Αρκετοί υποστηρικτές των θεωριών της εκβιομηχάνισης αναγνώρισαν στη συνέχεια την ετερογένεια των εθνικών κρατών ευημερίας, τα οποία απέδωσαν στις μεταβολές του πλεονάσματος του πλούτου, στα κατώτατα όρια της οικονομικής ανάπτυξης, στον μακροπρόθεσμο χαρακτήρα και την ανθεκτικότητα των προγραμμάτων κ.α. (Flora and Alber, 1981).

Μια δεύτερη λειτουργιστική ερμηνεία είναι εκείνη που αξιοποιεί το θεωρητικό σχήμα της διαδικασίας εκσυγχρονισμού των κοινωνιών, ώστε να εξηγήσει την ανάπτυξη του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας (Rostow, 1960). Η θεωρία του εκσυγχρονισμού διαθέτει, κατά βάση, τέσσερις θεμελιώδεις ιδιότητες: την εξέλιξη της σύνθεσης των αστικών κοινοτήτων, την ανάπτυξη περίπλοκων βιομηχανικών διαδικασιών, την επίτευξη ενός υψηλού μέσου βιοτικού επιπέδου και την επεξεργασία και ανάπτυξη πολιτικών και διοικητικών συστημάτων (Hill, 1980).

Η εκσυγχρονιστική θεωρία αφενός αποδίδει την ανάδυση του κράτους ευημερίας στη διαδικασία της αυξανόμενης διαφοροποίησης των κοινωνιών (διαφοροποίηση

οικογενειακού και ατομικού εισοδήματος, χώρου διαβίωσης και εργασίας κ.α.), της εξέλιξης της ιδιότητας του πολίτη από τα ατομικά στα πολιτικά και, στη συνέχεια, στα κοινωνικά δικαιώματα, τον αυξανόμενο έλεγχο των αγορών από την κρατική γραφειοκρατία. Αφετέρου, παρουσιάζει την παγίωση του κράτους ευημερίας ως παράγωγο των πολιτικών και κοινωνικών κινητοποιήσεων. Η τελευταία παράμετρος συμπυκνώνεται στη βάση των επιπέδων εκβιομηχάνισης και αστικής ανάπτυξης, της πολιτικής κινητοποίησης της εργατικής τάξης, και των Συνταγματικών δομών (Flora and Alber, 1981).

Τη δεκαετία του 1970 οι προσεγγίσεις Μαρξιστικού προσανατολισμού αναζωπυρώνονται δίνοντας, αρχικά, έμφαση στις ανάγκες του ώριμου καπιταλισμού. Πολλές από αυτές, όπως για παράδειγμα του Rimlinger (1971), θεωρούν ότι το κράτος ευημερίας επιτελεί λειτουργίες κοινωνικού ελέγχου, προκειμένου να αποφεύγονται οι κοινωνικές αναταραχές. Η μελέτη του O' Connor (1973) για τη δημοσιονομική κρίση του κράτους αποτελεί την πρώτη συστηματική μαρξιστική ερμηνευτική προσπάθεια γύρω από το κράτος ευημερίας.

Το κράτος, σύμφωνα με τον O' Connor, επιτελεί δύο βασικές λειτουργίες: Πρώτον συσσωρεύει και δεύτερον νομιμοποιεί. Υπό αυτή την έννοια επιχειρεί τη διασφάλιση συνθηκών μέσα στις οποίες είναι δυνατή η κερδοφόρα συσσώρευση του κεφαλαίου. Ωστόσο, αν κάνει απροκάλυπτη χρήση των μέσων καταναγκασμού που διαθέτει για την ενίσχυση μιας άρχουσας τάξης εις βάρος των άλλων κινδυνεύει να απωλέσει τη νομιμότητά του ή να δημιουργήσει κινδύνους ανατροπής του. Για τον λόγο αυτό, το κράτος στις ώριμες καπιταλιστικές κοινωνίες ενισχύει τη διασφάλιση της συνέχειας, της σταθερότητας και της αποτελεσματικότητας του οικονομικού συστήματος παράλληλα με την εξασφάλιση της ενσωμάτωσης των κοινωνικών τάξεων στην κοινωνική λειτουργία. Με αυτόν τον τρόπο η μεταπολεμική διόγκωση των κρατικών δαπανών συμβάλλει στην κατεύθυνση νομιμοποίησης και θωράκισης των συμφερόντων του (βιομηχανικού εν προκειμένω) κεφαλαίου.

Άλλες Μαρξιστικές ερμηνείες δίνουν έμφαση στην πολιτική οικονομία του κράτους ευημερίας. Εν προκειμένω, η μελέτη του Gough (1979) αναφέρει ότι το καπιταλιστικό κράτος δεν μπορεί ποτέ να αναπτύξει ποτέ ένα φάσμα πολιτικών που αποσκοπούν στην πραγματική κάλυψη των ανθρωπίνων αναγκών. Κι αυτό γιατί πολιτικές με αυτή τη φιλοσοφία θα προσκρούουν πάντα στους περιορισμούς που επιβάλλει η κερδοφορία του

καπιταλιστικού συστήματος. Αντίθετα, η ανάπτυξη του κράτους ευημερίας λειτουργεί ως μια παρέμβαση που διευκολύνει τη διαδικασία αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης και συντήρησης του πληθυσμού που δεν εργάζεται. Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αυτές οι δραστηριότητες μπορούν να συσχετιστούν με τις λειτουργίες εξασφάλισης συσσώρευσης και νομιμοποίησης.

Ο Offe (1984) επισημαίνει ότι το μεταπολεμικό κράτος ευημερίας εδραιώθηκε επειδή οι προηγούμενες μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης (οικογένεια, εκκλησία) δεν μπορούσαν πλέον να καλύψουν τις ανάγκες της εργατικής τάξης στο πλαίσιο της αστικοποιημένης κοινωνίας. Η διαδικασία εκκοσμίκευσης με την οποία συνυφάνθηκε η εξέλιξη της νεωτερικότητας αποδυνάμωσε την επιρροή και την ισχύ της εκκλησίας. Επίσης, το εύρος της κοινωνικής υποστήριξης της οικογένειας αποδυναμώονταν όσο διευρυνόταν η εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης. Η εδραίωση του κράτους ευημερίας ενίσχυσε τη διαδικασία κοινωνικής αναπαραγωγής της εργατικής τάξης και τόνωσε την παραγωγικότητα των βιομηχάνων. Επομένως, το μεταπολεμικό κράτος ευημερίας αποτέλεσε μια απαραίτητη προϋπόθεση για τις ώριμες καπιταλιστικές κοινωνίες. Για τον λόγο αυτό το σχολιάζει ως μια δομική αντίφαση στη σύγχρονη πολιτική οικονομία, καθώς ο καπιταλισμός δεν μπορεί να συνυπάρξει με την κοινωνική πολιτική, αλλά, δεν μπορεί να επιβιώσει και χωρίς αυτή.

Άλλοι Νεομαρξιστές, όπως η Quadagno (1987), υποστηρίζουν ότι τα προγράμματα κοινωνικής προστασίας δεν έχουν ως σημείο εκκίνησής τους τον ώριμο καπιταλισμό. Προγράμματα κοινωνικής προστασίας ανιχνεύονται σε μερικές χώρες από τον 16^ο αιώνα. Αυτό που συνέβη με την εξέλιξη του βιομηχανικού καπιταλισμού είναι ότι έχουμε και αντίστοιχη ανάπτυξη των επιπέδων κοινωνικής προστασίας. Έτσι τα προγράμματα κοινωνικής πολιτικής στο πλαίσιο του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας αναβαθμίζονται ανταποκρινόμενα στις διαδικασίες και τους ρυθμούς βιομηχανικού καπιταλισμού (Quadagno, 1987).

Μια τρίτη κατηγορία ερμηνειών αντλεί αναλυτικά εργαλεία από τη Θεωρία των Πόρων Εξουσίας (Power Resources Theory). Η θεωρία των πόρων εξουσίας υποστηρίζει ότι η αναλογία της κατανομής εξουσίας μεταξύ των κοινωνικών τάξεων είναι, σε μεγάλο βαθμό, υπεύθυνη για την επιτυχή ή ανεπιτυχή εφαρμογή ποικίλων πολιτικών ιδεολογιών. Το θεωρητικό αυτό σχήμα εφαρμόστηκε για την εξέταση της ανάπτυξης

της κοινωνικής πολιτικής και, ιδιαίτερα, κατά τη μεταπολεμική περίοδο της προηγμένης εκβιομηχάνισης (Gregg and O'Connor, 1998).

Η προσέγγιση αυτή υποστηρίζει ότι σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του κράτους ευημερίας διαδραματίζουν οι πολιτικές θέσεις των δρώντων που έχουν την ισχύ να επηρεάσουν τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Σε αντιδιαστολή με τις θεωρίες της εκβιομηχάνισης, εδώ δίνεται μεγάλη έμφαση στην πολιτική διάσταση των γεγονότων. Εσωτερικοί και εξωτερικοί δρώντες επιδιώκουν να επιβάλλουν τις δικές τους επιδιώξεις και να δώσουν προτεραιότητα στα δικά τους αιτήματα κατά τη διαμόρφωση της πολιτικής ατζέντας (Rothstein et al., 2012). Η κινητοποίηση και η οργάνωση μαζικών διεκδικήσεων από την εργατική τάξη είναι κομβική παράμετρος για τα περιθώρια κοινωνικών κατακτήσεων που θα κερδηθούν από το κεφάλαιο (Wright, 2000).

Σημαντική συνεισφορά στην ανάπτυξη αυτής της προβληματικής έχουν οι μελέτες του Walter Korpi. Σύμφωνα με τον Korpi, οι συγκρούσεις συμφερόντων που εκδηλώθηκαν ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις στις πολιτικές αρένες των κρατών ευημερίας δύνανται να θεωρηθούν ως μια μορφή δημοκρατικής ταξικής πάλης (Korpi, 1983). Κατά τον Korpi υπάρχουν δύο βασικοί πόροι εξουσίας: αυτός του κεφαλαίου και αυτός της εργατικής τάξης. Ο πρώτος πόρος εξουσίας είναι εκείνος που διαθέτει την ισχύ στο πεδίο της οικονομίας. Ο δεύτερος είναι εκείνος που βασιζόμενος στις συλλογικές διεκδικήσεις μπορεί να μεγιστοποιήσει την πολιτική του ισχύ και να επηρεάσει την αναδιανομή των πόρων (Korpi, 1980).

Υπό αυτή την έννοια η μαζικότητα συμμετοχής των μελών της εργατικής τάξης στα εργατικά συνδικάτα μπορεί να ενισχύσει την αποτελεσματικότητα των κοινωνικών διεκδικήσεων και να οδηγήσει σε περισσότερο γενναιόδωρες κοινωνικές παροχές. Με βάση μια τέτοια παραδοχή η μαζικοποίηση των εργατικών συνδικάτων επέφερε ισχυροποίηση του πόρου της εργατικής τάξης και, κατά προέκταση, διεύρυνση των κοινωνικών λειτουργιών στο πλαίσιο του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας (Korpi, 1983; 1985).

Σύμφωνα με τη θεωρία των πόρων εξουσίας, ο βαθμός κινητοποίησης των συνδικάτων της εργατικής τάξης παράγει διαφοροποιήσεις στη μορφολογία των κρατών ευημερίας. Αυτό οφείλεται στις διακυμάνσεις των κοινωνικών παροχών αναλόγως των διαφορετικών πολιτικών κινητοποιήσεων και πιέσεων που διεξάγονται σε κάθε κράτος.

Κάτι που παρουσιάζεται εντονότερα όταν κόμματα διαφορετικής πολιτικής ιδεολογίας καταφέρνουν να διατηρήσουν την εξουσία για μεγάλο χρονικό διάστημα σε διαφορετικές χώρες (Huber and Stephens, 2001).

Η παρατήρηση αυτή αποτέλεσε το έναυσμα για την ανίχνευση και τη διάκριση διαφορετικών καθεστώτων ευημερίας. Η αξιοποίηση των πόρων εξουσίας ως ερμηνευτικού στοιχείου της διαφοροποιημένης ανάπτυξης των καθεστώτων κρατών ευημερίας επιχειρήθηκε από τον Esping-Andersen. Η δυνατότητα και το εύρος κινητοποίησης της εργατικής τάξης, αλλά, και η διακύμανση των σχέσεων της με τα μεσαία αστικά στρώματα ή με την τάξη των αγροτών αποτελούσε μια σημαντική παράμετρο με όρους αποτελεσματικότητας (Esping-Andersen, 1985). Επιπρόσθετα, η διαμόρφωση ή μη πολιτικών συναινέσεων μεταξύ των κυβερνητικών κομμάτων, καθώς και η επίδραση του ευρύτερου πολιτικού πλαισίου συνιστούν καθοριστικές παραμέτρους για την πορεία ανάπτυξης του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας. Σ' αυτό οφείλονται και οι εγγενείς αποκλίσεις σε διαφορετικές οικογένειες καπιταλισμού της ευημερίας (Esping-Andersen, 1990).

Μια τέταρτη εξεταζόμενη ερμηνευτική σχολή είναι αυτή του ιστορικού θεσμισμού (historical institutionalism). Ο ιστορικός θεσμισμός αξιοποιεί τα θεσμικά όργανα, προκειμένου να κατανοήσει την εξελικτική αλληλουχία οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών συμπεριφορών και των μεταβολών τους σε βάθος χρόνου. Με άλλα λόγια, επικεντρώνεται στη μελέτη της διαδοχής των γεγονότων και κυρίως εκείνων που κρίνονται καθοριστικά για τη μεταβολή των θεσμών (Tilly, 1984). Σε αντίθεση με τις προηγούμενες θεωρίες που έδωσαν έμφαση στην εκβιομηχάνιση και το κεφάλαιο, καθώς και στον ρόλο των εργατικών οργανώσεων, η προσέγγιση αυτή επικεντρώνεται στον ρόλο των θεσμών και των μεταρρυθμιστικών εγχειρημάτων που επιδέχθηκαν (Skocpol, 1984).

Με όρους κοινωνικής πολιτικής ο ιστορικός θεσμισμός επιχειρεί να εξετάσει τις αιτιώδεις σχέσεις στις μεταρρυθμίσεις της οικονομίας και των θεσμών που οδήγησαν στη διαμόρφωση του κράτους ευημερίας (Lynch and Rhodes, 2016). Σύμφωνα με την κυρίαρχη αντίληψη αυτής της προσέγγισης το κράτος διαθέτει χαρακτηριστικά αυτονομίας από τις κοινωνικές τάξεις. Για τον λόγο αυτό διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στη διαμεσολάβηση των κοινωνικών αιτημάτων, στην εξέλιξη των

κοινωνικοοικονομικών διαδικασιών, καθώς και στον προσδιορισμό των ορίων που θα διεξαχθούν οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις (Weir et al., 1988).

Ενδεικτικά, μπορεί να αναφερθεί μια μελέτη της επιφανέστερης εκπροσώπου της σχολής του ιστορικού θεσμισμού, της Theda Skocpol. Στο βιβλίο της το 1992 σχετικά με τις ιστορικές ρίζες θεμελίωσης της κοινωνικής πολιτικής στις Η.Π.Α. η Skocpol θέτει τέσσερα κριτήρια ανάλυσης. Πρώτον τις διαδικασίες δημιουργίας και μετασχηματισμού των πολιτικών κομμάτων και του κρατικού μηχανισμού. Δεύτερον, τις επιπτώσεις των πολιτικών θεσμών και των διαδικασιών στη συγκρότηση των ταυτοτήτων, των ικανοτήτων και των επιδιώξεων των κοινωνικών ομάδων. Τρίτον, η δυνατότητα προσαρμογής των επιδιώξεων των ομάδων αυτών στα σημεία πρόσβασης που επιτρέπουν τα θεσμικά όργανα. Τέταρτον, οι τρόποι επίδρασης της τροχιάς εξάρτησης των κοινωνικών πολιτικών στις μέλλουσες μεταρρυθμίσεις τους (Skocpol, 1992).

4. Η Ιδιότητα του Ενεργού Πολίτη και το Ενεργητικό Κράτος Ευημερίας

4.1 Η Προσέγγιση της Ιδιότητας του Ενεργού Πολίτη

Παράμετροι όπως η πολύμορφη κριτική προς το επιχείρημα του Marshall, η ιδεολογική αμφισβήτηση του κράτους ευημερίας τη δεκαετία του 1970 και η ανάδυση ενός λόγου περί νέων κοινωνικών κινδύνων, που θα παρατεθούν στη συνέχεια, ταυτίστηκαν με τη σταδιακή απομάκρυνση από την κοινωνική ιδιότητα του πολίτη. Πολιτική κατασκευή που είχε συνυφανθεί με ένα συγκεκριμένο πλαίσιο οικοδόμησης του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας (ενδεικτικά Greenberg, 1981). Επρόκειτο για ένα επιχείρημα που απευθυνόταν στην ουσιαστική κοινωνική συμπερίληψη του μισθωτού πολίτη, ως μέρος μιας παραγωγικής σχέσης που προήγαγε διαστάσεις όπως η πλήρης απασχόληση, τα εργασιακά και κοινωνικά δικαιώματα σε μια αποεμπορευματοποιημένη εκδοχή τους, κ.α. (Esping-Andersen, 1990).

Η αλλαγή στο πολιτισμικό πρότυπο της ιδιότητας του πολίτη επικαθορίστηκε από την επικράτηση της ιδεολογίας του νεοφιλελευθερισμού και ευνοήθηκε από τη μετάβαση προς τη μεταβιομηχανική κοινωνία των υπηρεσιών (Gilbert et al., 1992). Σε αυτό το περιβάλλον μια νέα εκδοχή της, εκείνη του ενεργού πολίτη, επικράτησε. Σ' όλη τη διάρκεια των δεκαετιών του 1990 και του 2000, η επιστημονική βιβλιογραφία γύρω από το ζήτημα του ενεργού πολίτη γνώρισε σημαντική άνθιση (ενδεικτικά Dwyer, 2004a). Η οπτική αυτή δεν διαποτίζεται τόσο από τη Μαρσαλιανή θεώρηση περί δικαιωμάτων, όσο από τα μοντέλα του Πολιτειακού Ρεπουμπλικανισμού και του Φιλελευθερισμού (ενδεικτικά Kymlicka, 2002).

Στον πυρήνα της προσέγγισης του ενεργού πολίτη βρίσκεται η λογική ότι το μοίρασμα των κοινών αξιών του «ανήκειν» σε μια πολιτική κοινότητα και της συνακόλουθης υπερηφάνειας για τις κοινές τοπικές ή εθνικές αξίες γίνονται αντιληπτές ως καθήκοντα. Η ιδιότητα του ενεργού πολίτη υποστηρίζει ότι ο κάθε πολίτης πρέπει είναι χειραφετημένος, αυτόνομος και ευέλικτος (Rose, 1996). Ο ενεργός πολίτης είναι εκείνος που μπορεί να διαμορφώσει τη δική του εργασιακή διαδρομή καταφέροντας να ανταπεξέλθει και να προσαρμοστεί στις μεταβολές του εξωτερικού περιβάλλοντος. Στο πλαίσιο αυτό, οφείλει να οργανώσει το σχέδιο ζωής του στη βάση των ατομικών

του συμφερόντων. Η διεκδίκηση της ευθύνης για τη ζωή και την ευημερία του αποτελεί ατομική υποχρέωση (Jensen and Pfau-Effinger, 2005).

Η ιδιότητα του ενεργού πολίτη αφορά πρωτίστως στις ικανότητες, τις αρετές και την υπευθυνότητα του πολίτη και δευτερευόντως στα δικαιώματα του. Ο ιδανικός πολίτης είναι εκείνος που λαμβάνει ορθές αποφάσεις, εμπλέκεται ενεργά στα κοινά, παίρνει πρωτοβουλίες κοινωνικά ωφέλιμες. Υπό αυτή την έννοια, οι ενεργοί (ενάρετοι) πολίτες οφείλουν να διαθέτουν εργασιακή ηθική, να συνεισφέρουν στην υποστήριξη των οικογενειών τους, να σέβονται τον νόμο, καθώς και τα δικαιώματα των άλλων πολιτών (Mead, 1986).

Με βάση την ιδιότητα του ενεργού πολίτη, το δικαίωμα στην ευημερία (Marshall, 1965a) μετασχηματίζεται σε 'υποχρέωση' στην εργασία, ώστε να διασφαλίζεται η ατομική ευζωία. Επακόλουθα, η πρόσβαση στα κοινωνικά δικαιώματα συνυφαίνεται όλο και περισσότερο με την παράμετρο της απασχόλησης (Gilbert, 2012). Με όρους κοινωνικής πολιτικής, η ιδιότητα του ενεργού πολίτη σχετίζεται με μια αντίληψη 'απεξάρτησης' από τις κρατικές κοινωνικές παροχές (Verhoeven and Tonkens, 2013). Οι ενεργοί πολίτες έχουν καθήκον να αναλαμβάνουν τη δική τους ευθύνη για τη δυνατότητά τους να είναι απασχολήσιμοι, να καλύπτουν την υγειονομική τους περίθαλψη, την αξιοπρεπή τους διαβίωση και την οικονομική τους βιωσιμότητα. Εκ των πραγμάτων, διαπιστώνεται ότι πρόκειται για ένα θεωρητικό σχήμα ευνοϊκά διακεείμενο προς τα εγχειρήματα ιδιωτικοποίησης των κοινωνικών υπηρεσιών (Marinnetto, 2003).

Οι εξωτερικές (νεοφιλελεύθερης υφής) επιδράσεις στη διαμόρφωση της ιδιότητας του ενεργού πολίτη υποδεικνύουν ότι η κρατική ευθύνη πρέπει να είναι αυστηρώς οριοθετημένη και υπολειμματική αποσκοπώντας στη διαχείριση της ακραίας φτώχειας. Κατ' ουσίαν, η προσέγγιση αυτή δεν αναγνωρίζει τα κοινωνικά δικαιώματα ως αναπόσπαστο και αδιαίρετο κομμάτι της ιδιότητας του πολίτη, παρά μόνο τα ατομικά και τα πολιτικά (Dwyer, 2004a: 61). Η ανισότητα εκλαμβάνεται σαν μια αποδεκτή και ζωτικής σημασίας συνθήκη της ανθρώπινης φύσης. Η εσκεμμένη μείωσή της αποτελεί μια μη αποδεκτή κατάσταση που γεννά κοινωνικές στρεβλώσεις και παρενέργειες. Η παρατήρηση αυτή εμπεριέχει ταξικές και πολιτισμικές επιδράσεις.

Σε ταξικό επίπεδο, η αναδιανεμητική επίδραση των κοινωνικών δικαιωμάτων συρρικνώνεται, καθώς ο μεταπολεμικός στόχος της κοινωνικής συνοχής εξαλείφεται.

Η κάλυψη των κοινωνικών αναγκών δεν είναι, πλέον, υποχρεωτικό να αποτελεί κρατική ευθύνη. Μπορεί να προέρχεται από την κοινωνία των πολιτών ή την ελεύθερη αγορά (Green, 1998). Καταλυτική επιρροή στη δρομολόγηση αυτού του πνεύματος κοινωνικής παρέμβασης διαδραμάτισε η προσέγγιση του ‘Τρίτου Δρόμου’.

Η προσέγγιση του Τρίτου Δρόμου επιχείρησε να εξισορροπήσει την αναλογία δικαιωμάτων – υποχρεώσεων των πολιτών υποδηλώνοντας ότι η απόλαυση κάθε δικαιώματος θα πρέπει να πλαισιώνεται από την εκπλήρωση υποχρεώσεων (Giddens, 1998). Αν και ο Τρίτος Δρόμος αποδέχεται την κεντρική συμβολή που διαθέτει ο κρατικός τομέας στην διασφάλιση κοινωνικών δικαιωμάτων, θεωρείται εντούτοις ζωτικής σημασίας η παρείσφρηση του ιδιωτικού τομέα μέσα στα δημόσια συστήματα κοινωνικής προστασίας. Η πρόσβαση στις κοινωνικές παροχές μπορεί, κατά κύριο λόγο, να εκπληρώνεται μέσω της αγοράς εργασίας. Τα κοινωνικά δικαιώματα των πολιτών που αδυνατούν να εργαστούν αποτελούν δευτερεύον ζήτημα, καθώς προέχει η ενεργοποίηση και η διασφάλιση της συμμετοχής στην αγορά εργασίας του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού πολιτών (Dwyer, 2002: 274-5).

Γίνεται επομένως αντιληπτό ότι στην ιδιότητα του ενεργού πολίτη κυοφορείται μια λογική διχοτόμησης των κοινωνικών δικαιωμάτων. Αφενός, υφίστανται καθολικού τύπου κοινωνικά δικαιώματα κοινωνικών ελαχίστων. Τα δικαιώματα αυτά αποσκοπούν στη διασφάλιση χαμηλών επιπέδων προστασίας για τους ακραία φτωχούς. Αφετέρου, οικοδομείται ένα πλαίσιο ‘κεφαλαιοποιητικού’ τύπου κοινωνικών δικαιωμάτων μικτής οικονομίας. Τα δικαιώματα αυτά έχουν εξατομικευμένο χαρακτήρα προσαρμοσμένο στα οικονομικά και τα εργασιακά δεδομένα και διασφαλίζουν, κατά περίπτωση, υψηλότερα επίπεδα προστασίας για τους ισχυρότερους με βάση τα δεδομένα αυτά (Βενιέρης, 2013).

Στο προσκήνιο της νεοφιλελεύθερης κυριαρχίας τα κοινωνικά δικαιώματα απομακρύνονται από την αξία της ισότητας και από την αρχή της καθολικότητας (Farnsworth and Irving, 2011). Αναπόφευκτα, η αναδιανεμητική τους επίδραση αντικαθίσταται από μια ανταποδοτικού χαρακτήρα σχέση. Όλο και περισσότερο τα κοινωνικά δικαιώματα συνδέονται με υποχρεώσεις και προϋποθέσεις, τις οποίες πρωτίστως, συνήθως, αδυνατούν να εκπληρώσουν οι πολίτες από τα ασθενέστερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα (Jessor, 1993). Μοναδική μέριμνα για τους πιο

αδύναμους είναι η διαμόρφωση ενός υπολειμματικοποιημένου πλέγματος κοινωνικών παροχών με σκοπό τη διαχείριση της ακραίας φτώχειας (Rogne et al., 2009).

Η συρρίκνωση της κρατικής κοινωνικής υποστήριξης, σύμφωνα με τη νέα κυρίαρχη προσέγγιση, θεωρείται ότι λειτουργεί ‘απελευθερωτικά’ προς τις ευπαθείς ομάδες των οποίων η επιβίωση εξαρτάται από τις προνοιακές παροχές του κράτους. Με την εξάλειψή τους οι ωφελούμενοι θα αναγκαστούν να ενεργοποιηθούν και να αναζητήσουν τρόπους επιβίωσης, κυρίως, μέσω της αγοράς εργασίας, της οικογένειας και των δικτύων αλληλεγγύης της κοινωνίας των πολιτών (Murray, 1984). Συνακόλουθα, το κράτος μπορεί να περιοριστεί σε στοχευμένες παρεμβάσεις κατασταλτικού χαρακτήρα για όσους έχουν ήδη εκπέσει κάτω από τα όρια της φτώχειας και βρίσκονται σε συνθήκες εξαθλίωσης. Παρεμβάσεις, η υλοποίηση των οποίων μπορεί να αναλαμβάνεται και από την κοινωνία των πολιτών ή την αγορά.

Για τις ομάδες που δεν καταφέρνουν να ενεργοποιηθούν οι υπόλοιποι ενεργοί πολίτες, μέσω του εθελοντισμού, είναι εκείνοι που δύνανται να τις υποστηρίξουν. Υπό αυτή την έννοια, η ιδιότητα του ενεργού πολίτη στρέφεται πρωτίστως προς πρακτικές κοινωνικής ευαισθητοποίησης, παρά στην ενεργοποίηση του συστήματος κοινωνικής προστασίας. Επομένως, η παράμετρος του εθελοντισμού στα κοινωνικά ζητήματα καθίσταται κεντρική (Milligan and Fyfe, 2005). Είναι οι ενεργοί πολίτες εκείνοι, οι οποίοι πρέπει πρωτίστως να μεριμνούν και να προνοούν για τα κοινωνικά προβλήματα. Οι εξελίξεις αυτές επαναφέρουν στο προσκήνιο τη διάσταση του ρόλου των μη κρατικών δρώντων στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών (Wright et al., 2011: 299). Στο πεδίο των κοινωνικών δικαιωμάτων επανέρχεται, λοιπόν, η διάσταση της εθελοντικής προσφοράς στην κοινότητα (Gaynor, 2011). Αυτή η νέα πολιτική κατασκευή, σε μεγάλο βαθμό, όπως θα αναλυθεί σε επόμενη ενότητα, διαμορφώθηκε ώστε να αποτελέσει τη βάση νομιμοποίησης του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (Pfau-Effinger, 2004).

Σε πολιτισμικό επίπεδο, η ιδιότητα του ενεργού πολίτη επιδιώκει να αναγνώσει πληθυντικά άλλες εκφάνσεις ανισοτήτων, πέρα από τις ταξικές, με ιδιαίτερη έμφαση στην ετερότητα. Επίκεντρο της νέας εκδοχής είναι η δυνατότητα αναγνώρισης και αποδοχής ποικίλων κοινωνικών ταυτοτήτων (Turner, 2001: 204). Κυρίως επισημαίνεται ότι οι διακρίσεις δεν απορρέουν μόνο από τη φτώχεια. Κοινωνικές διακρίσεις μπορούν να προέρχονται από την επιλεκτική επίκληση ή τη στερεοτυπική

απεικόνιση στοιχείων που πηγάζουν από παράγοντες όπως, για παράδειγμα, το φύλο, η φυλή, η αναπηρία, η οικολογία, κ.α.

Η φεμινιστική οπτική, ενδεικτικά, τονίζει ότι, κατά τη μεταπολεμική περίοδο, η ιδιότητα του πολίτη κατασκευάστηκε στα πρότυπα μιας ανδροκεντρικής λογικής. Στη λογική αυτή δεν συνυπολογίστηκαν επαρκώς οι διακρίσεις που υφίστανται οι γυναίκες από την πατριαρχική διαμόρφωση της κοινωνίας. Το γεγονός αυτό μπορεί να θεωρηθεί προκλητικό, ιδιαίτερα αν αναλογιστεί κανείς ότι το γυναικείο φύλο είχε αξιοσημείωτη συμβολή στους κοινωνικούς αγώνες (Lister, 1998). Επομένως, η ιδιότητα του πολίτη όφειλε να προσανατολιστεί προς την καταπολέμηση των έμφυλων ανισοτήτων και να ενσωματώσει καλύτερα και τις ανάγκες των γυναικών (ενδεικτικά Pateman, 2000; O'Connor, 2002: 123-4).

Η αντιρατσιστική οπτική επισημαίνει ότι η ιδιότητα του πολίτη, στο πλαίσιο της εθνικής συγκρότησης που διεξήχθη, παρήγαγε διακρίσεις εις βάρος των φυλετικών ετεροτήτων (Brubaker, 1992). Καθίσταται επομένως σαφές ότι η ιδιότητα του πολίτη πρέπει να κατευθυνθεί προς περισσότερο σύνθετες και διαφοροποιημένες προσεγγίσεις από τη βάση της εθνικής ταυτότητας, προάγοντας πρακτικές πολυπολιτισμικού χαρακτήρα και αποδοχής της διαφορετικότητας, καταπολεμώντας φαινόμενα πολιτισμικού ρατσισμού (Modood, 1992).

Οι πολίτες με αναπηρία αποτελούν μια ακόμα επιμέρους προσέγγιση. Η προσέγγιση αυτή υποστηρίζει ότι η κατασκευή των κοινωνικών δικαιωμάτων στο μεταπολεμικό πλαίσιο δεν βοήθησε στην ενεργοποίηση κοινωνικών ομάδων με αυτά τα χαρακτηριστικά (Barnes and Mercer, 2003). Για τον λόγο αυτό η ιδιότητα του πολίτη θα έπρεπε να αναδιαμορφωθεί με σκοπό τη συμπερίληψή τους (Dwyer, 2004a: 116). Ένα τελευταίο παράδειγμα είναι η οικολογική προσέγγιση της ιδιότητας του πολίτη. Η οικολογική προσέγγιση αποζητά μεθόδους σύζευξης της ιδιότητας του πολίτη με την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος. Υποστηρίζεται ότι οι πολίτες, ως κομμάτι του φυσικού κόσμου, οφείλουν να αποκτήσουν οικολογική συνείδηση και σεβασμό προς το φυσικό περιβάλλον. Οφείλουν επίσης να αναδεικνύουν τις επιπτώσεις της οικονομίας και της τεχνολογίας στην οικολογική επιβάρυνση του πλανήτη. Υπό αυτή την έννοια η «οικολογική ιδιότητα του πολίτη» (green citizenship) επικεντρώνεται κυρίως στις υποχρεώσεις και τα καθήκοντα των πολιτών (Dobson, 2000: 41).

Εφόσον οι οικονομικές ανισότητες θεωρούνται ανεκτές στην ιδιότητα του ενεργού πολίτη, το ίδιο ισχύει και για τις πολιτισμικές διαφοροποιήσεις. Η ερμηνευτική αποτύπωσή τους ωστόσο διεξάγεται κάτω από το ίδιο ατομοκεντρικό, ιδεολογικοπολιτικό πρίσμα. Συντελείται, δηλαδή, με όρους συνύπαρξης στο κοινωνικό σύνολο με τη διατήρηση των αποκλίσεων απ' ό,τι νοείται ως κυρίαρχο. Οποιαδήποτε κοινωνική παρέμβαση εξαντλείται στη διασφάλιση της ανοχής στο διαφορετικό και όχι στην εξάλειψη των ανισοτήτων που προξενούνται από αυτό μέσα από την αλληλεπίδρασή του με τις κοινωνικές δομές του υφιστάμενου κοινωνικοοικονομικού συστήματος. Το φαινόμενο αυτό καθίσταται έκδηλο σ' όλες τις επιμέρους εκφάνσεις.

Η προσήλωση όμως στη διάσταση των επιμέρους ταυτοτήτων λειτουργεί συχνά εις βάρος της διάστασης της αλληλεγγύης των δικαιωμάτων (Βενιέρης, 2013). Τα ολιστικά πολιτικά προγράμματα των παραδοσιακών ιδεολογικών προσεγγίσεων αντικαθίστανται από εξατομικευμένες ταυτότητες, από εξατομικευμένα επιμέρους αιτήματα κοινωνικών κινήσεων τα οποία η κυρίαρχη ιδεολογία τα σχηματοποιεί στα μέτρα της. Αιτήματα προβαλλόμενα με ένα αντιολιστικό και αποπολιτικοποιημένο πνεύμα. Αιτήματα που εστιάζουν σε επιμέρους ζητήματα διακρίσεων και ανισοτήτων λειτουργώντας, εν πολλοίς, αποπροσανατολιστικά από την παράμετρο της κοινωνικής τάξης. Διάσταση κυρίαρχη στο Μαρσαλιανό επιχείρημα. Εντούτοις, υπογραμμίζουν και αναδεικνύουν την πολυδιάστατη φύση της κοινωνικής ανισότητας. Με αυτόν τον τρόπο, παραδόξως, διαπιστώνεται η ανάδυση ενός ιδιότυπου διλήμματος ιεράρχησης προτεραιοτήτων στην κοινωνική πολιτική. Το εν λόγω δίλημμα διαμοιράζεται μεταξύ της άμβλυνσης ανισοτήτων με πηγή προέλευσης την κοινωνική τάξη ή ανισοτήτων που προέρχονται από πολιτισμικές διακρίσεις με τάση αντικατάστασης του πρώτου από το δεύτερο (Fraser, 1995; 2000). Αλλά με το ίδιο, υπολειμματικοποιημένο, πνεύμα κοινωνικής παρέμβασης.

Το δικαίωμα αναγνώρισης του διαφορετικού δεν αποκόπτεται, λοιπόν, από κοινωνικά και ιδεολογικά συμφραζόμενα. Η σημαντικότερη ίσως εξέλιξη θα μπορούσε να εντοπιστεί στην ολοκλήρωση της επιχειρούμενης ιδεολογικής εξατομίκευσης και στη διάχυσή της συνολικά στην κοινωνικά σφαίρα. Η ιδιότητα του ενεργού πολίτη, υπό τη διάπλαση της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας, προβάλλει τα αιτήματα αναγνώρισης των επιμέρους ταυτοτήτων με μια εργαλειακή προσέγγιση. Το 'δικαίωμα στη διαφορά', θεμελιώδες διακύβευμα όλων των σύγχρονων κοινωνικών ομάδων που υφίστανται την καταπίεση του προβαλλόμενου ως 'κανονικού', και άρα κυρίαρχου, με όρους νέου

φιλελευθερισμού, αξιοποιείται από τους ισχυρούς ως ‘δικαίωμα στην ανισότητα’. Το γεγονός ότι το ‘δικαίωμα στην διαφορά’ φαίνεται να αποσυνδέεται από την κοινωνική δικαιοσύνη και το δικαίωμα στην άμεση επιβίωση δεν μπορεί να θεωρείται, λοιπόν, τυχαίο (Τσουκαλάς, 2010).

4.2 Κριτική στην Προσέγγιση της Ιδιότητας του Ενεργού Πολίτη

Η ιδιότητα του ενεργού πολίτη κυριάρχησε από τη δεκαετία του 1980 και συμπορεύτηκε με τις αναδιαρθρώσεις του κράτους ευημερίας (Jensen and Pfau-Effinger, 2005) που θα εξεταστούν στη συνέχεια. Θεμελιώδες γνώρισμά της είναι το γεγονός ότι μετατοπίζει ξανά το επίκεντρο της προσοχής από τις κοινωνικές δομές στο άτομο-πολίτη (Procacci, 2001). Στο επίκεντρο της προσέγγισης είναι περισσότερο ο πολίτης ως δρών υποκείμενο και όχι τόσο οι συλλογικές δομές των οποίων αποτελεί παράγωγο.

Μια βασική θέση της ιδιότητας του ενεργού πολίτη είναι ότι οι πολίτες οφείλουν να είναι ενεργοί και να αναλαμβάνουν ευθύνες (Newman and Tonkens, 2011). Πρόκειται για έναν έμμεσο ετεροκαθορισμό της Μαρσαλιανής ιδιότητας του πολίτη ως μιας πολιτικής κατασκευής που ‘παθητικοποιεί’ τους πολίτες. Γεγονός που οδηγεί σε δομικές αντιφάσεις. Η διατύπωση του T.H. Marshall αναφερόταν στον εκ της συμμετοχής ενεργό πολίτη. Δηλαδή, τον πολίτη που έχει υπερβεί κοινωνικά εμπόδια και διαθέτει τη δυνατότητα κοινωνικής συμμετοχής αλλά και την εξασφάλιση μιας πολιτισμένης και αξιοπρεπούς διαβίωσης. Αντιθέτως, οποιαδήποτε επιχειρηματολογία της ιδιότητας του ενεργού πολίτη εξαντλείται στους τρόπους ενεργοποίησής τους, ώστε να διαθέτουν την ικανότητα να καλύψουν μόνοι τους – επί το πλείστον μέσω της απασχόλησής τους – τις κοινωνικές τους ανάγκες. Παρατηρείται, επομένως, μια εμφανής απομάκρυνση από το πεδίο των κοινωνικών δικαιωμάτων. Δικαιώματα τα οποία στην εκδοχή της ιδιότητας του ενεργού πολίτη υποβαθμίζονται (Mayer, 2008).

Η επαναφορά του επίκεντρου της προσοχής από τις κοινωνικές δομές στις ενέργειες και τις επιλογές των πολιτών επισυνάπτεται, με όρους κοινωνικών δικαιωμάτων, με μια μετατόπιση της κοινωνικής ευθύνης από το κράτος, ξανά, στα άτομα. Πρόκειται για μια διαδικασία αποχώρησης των θεσμών από την ευθύνη παροχής επαρκών

συνθηκών κοινωνικής διαβίωσης. Η διάσταση του ενεργού πολίτη μεταθέτει, αυτομάτως, οποιαδήποτε υποχρέωση για την εξασφάλιση ευημερίας στο ίδιο το άτομο (Schmidtz and Goodin, 1998). Ο ενεργός πολίτης οφείλει να είναι καταρτισμένος, να αναζητά ευκαιρίες απασχόλησης και, μέσω αυτών, να διαθέτει τις ικανότητες να εκπληρώσει τις προϋποθέσεις πρόσβασης στο μεγαλύτερο φάσμα των κοινωνικών δικαιωμάτων (Blackburn, 2008).

Για όσους πολίτες δεν καταφέρνουν να ενεργοποιηθούν απομένει ένα υπολειμματικοποιημένο πλαίσιο κοινωνικής μέριμνας με στόχο την οριακή διαχείριση της ακραίας φτώχειας. Πρόκειται για ένα πλαίσιο κοινωνικών παροχών χαμηλής ποιότητας που αποσκοπεί στην ελάχιστη κάλυψη των απολύτως βασικών αναγκών των ακραία φτωχών. Πλαίσιο στο οποίο δεν υφίσταται κρατικό μονοπώλιο. Αντίθετα, η κοινωνία των πολιτών και ο ιδιωτικός τομέας της οικονομίας είναι συμμετοχοί στην ανάληψη κοινωνικών πρωτοβουλιών με την ανάπτυξη εθελοντικών και κοινωνικά υπεύθυνων δραστηριοτήτων.

Η ιδιότητα του ενεργού πολίτη έχει επομένως σαν συνέπεια τη διαμόρφωση διχοτομημένων κοινωνικών δικαιωμάτων. Από τη μια πλευρά διαμορφώνεται ένα υπολειμματικοποιημένο πλέγμα κοινωνικών παροχών, προνοιακού τύπου, για τους ακραία φτωχούς. Από την άλλη πλευρά οικοδομείται ένα φάσμα ανταποδοτικών δικαιωμάτων – κεφαλαιοποιητικού χαρακτήρα στα οποία έχουν πρόσβαση όσοι ενεργοί πολίτες διαθέτουν τη δυνατότητα να εκπληρώσουν τις – οικονομικού κατά βάση χαρακτήρα – προϋποθέσεις με τις οποίες επισυνάπτονται. Προϋποθέσεις οι οποίες, κυρίως, συνδέονται με τη δυνατότητα απασχόλησης, αλλά, και τη θέση απασχόλησης (Βενιέρης, 2013).

Η ιδιότητα του ενεργού πολίτη δίνει επίσης μεγάλη έμφαση σε ζητήματα αναγνώρισης και αποδοχής των ποικίλων κοινωνικών ταυτοτήτων (Turner, 2001). Δεν είναι μόνο ταξικά τα αίτια πρόκλησης των κοινωνικών ανισοτήτων. Αντίθετα, φαινόμενα κοινωνικών διακρίσεων πηγάζουν και από άλλους παράγοντες, όπως το κοινωνικό φύλο, η φυλετική ή εθνοτική καταγωγή, η θρησκεία, κ.α. Η ανοχή στη διαφορετικότητα είναι θεμελιώδες χαρακτηριστικό της ιδιότητας του ενεργού πολίτη. Χαρακτηριστικό το οποίο συνιστά τον θεμέλιο λίθο οικοδόμησης πολυπολιτισμικών κοινωνιών. Η αποδοχή και συμπερίληψη των ποικίλων ταυτοτήτων αποτελεί το ανώτατο καταληκτικό στάδιο της ιδιότητας του ενεργού πολίτη. Οποιαδήποτε κοινωνική

παρέμβαση εξαντλείται στην εξάλειψη ρατσιστικών και στερεοτυπικών εκφάνσεων. Στη συνέχεια, τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα που έχουν γίνει αποδεκτά στην πολυπολιτισμική πολιτική κοινότητα οφείλουν ως ενεργοί πολίτες να εξασφαλίσουν την ατομική τους ευημερία.

Η μετατόπιση από την κοινωνική ιδιότητα του πολίτη προς την ιδιότητα του ενεργού πολίτη διαπλάθει έναν χαρακτήρα λιγότερο καθολικών και λιγότερο αναδιανεμητικών κοινωνικών δικαιωμάτων (Putnam, 1993). Η δημιουργία πολιτών διαβαθμισμένων κατηγοριών αναλόγως των ικανοτήτων και των επιλογών τους οδηγεί σε διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής και σε έξαρση των κοινωνικών ανισοτήτων, οι οποίες νομιμοποιούνται. Το επιστέγασμα αυτής της νομιμοποίησης εκπληρώθηκε μέσω της αναδιάρθρωσης του κράτους ευημερίας, η οποία θα αναλυθεί στη συνέχεια.

4.3 Η Εδραίωση του Ενεργητικού Κράτους Ευημερίας

Η διαμόρφωση της ιδιότητας του ενεργού πολίτη ευνόησε το ευρύτερο σχέδιο δομικών αλλαγών στη φιλοσοφία και τους προσανατολισμούς των ευρωπαϊκών κρατών ευημερίας. Σχέδιο που διαμορφώθηκε από τις συντελούμενες πολιτικοϊδεολογικές και κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις (Johannsen and Hvinden, 2013). Η μετάβαση από το βιομηχανικό πρότυπο κοινωνικής οργάνωσης προς τη μεταβιομηχανική κοινωνία των υπηρεσιών αποτέλεσε το όχημα εκπλήρωσης των θεμελιωδών αυτών αλλαγών (Esping-Andersen, 1999).

Η άρση του συμβιβασμού του Bretton Woods και η κατάρρευση του διεθνούς συστήματος σταθερών ισοτιμιών, η Πετρελαϊκή Κρίση της δεκαετίας του 1970 και οι επιπτώσεις της στην οικονομική ύφεση, όπως και άλλα γεγονότα που ακολούθησαν, έθεσαν σε αμφισβήτηση το Κεϋνσιανό υπόδειγμα του κράτους ευημερίας (ενδεικτικά Gough, 1980). Μια σειρά συστημικών εξελίξεων με άξονα την πολιτική αποδυνάμωση της σοσιαλδημοκρατίας και την παράλληλη επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού, την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, τη μετάλλαξη των βασικών κοινωνικών θεσμών, καθώς και τις επικρίσεις για δαπανηρές κοινωνικές πολιτικές συνδιαμόρφωσαν μια επιχειρηματολογία περί αμφισβήτησης του κράτους ευημερίας (Βενιέρης, 2015: 100).

Η επικράτηση της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας από τη δεκαετία του 1980 και μετά συνυφάνθηκε με την αναβίωση του οικονομικού φιλελευθερισμού (Taylor-Gooby, 1994). Στόχος του οποίου είναι η συρρίκνωση της κρατικής παρέμβασης που αναπτύχθηκε τη μεταπολεμική περίοδο στις Δυτικές κοινωνίες. Εξαιτίας αυτής της στόχευσης χαρακτηρίστηκε από πολλούς μελετητές ως μια εκδοχή του φονταμενταλισμού της αγοράς (Heywood, 2005).

Ο νεοφιλελευθερισμός διαπότισε τη διαδικασία της οικονομικής παγκοσμιοποίησης. Η απελευθέρωση των διεθνών επιχειρηματικών συναλλαγών, η ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού συστήματος, η ψηφιοποίηση της οικονομίας και η εντατικοποίηση των διακρατικών ροών των χρημάτων είναι βασικά χαρακτηριστικά αυτού του πολυσύνθετου φαινομένου (Lemert, 2016). Η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης εξελίχθηκε ταχύτερα, εξαιτίας της σημαντικής τεχνολογικής ανάπτυξης. Ιδιαίτερα η πρόοδος των νέων τεχνολογιών συνέβαλλε στην εξάλειψη των εμποδίων του χρόνου και του χώρου. Επίσης, το κόστος διακίνησης πληροφοριών, ανθρώπων, αγαθών και κεφαλαίων παγκοσμίως μειώθηκε εντυπωσιακά. Σε αυτό το πλαίσιο η γνώση εξελίχθηκε σε σημαντικό συντελεστή παραγωγής και ανάπτυξης (Ramos, 2003). Γεγονός που επιβεβαιώνεται από την προτεραιοποίησή της στο πλαίσιο των Στρατηγικών της ΕΕ (Copeland and Papadimitriou, 2012).

Ο συγκεκριμένος τρόπος ανάπτυξης της παγκοσμιοποίησης επεφύλασσε σημαντικές επιπτώσεις στην οργάνωση της εργασίας. Η μετάβαση προς έναν τύπο ευέλικτης συσσώρευσης αντικατέστησε το φορντικό πρότυπο και επέφερε το μεταφορντικό (Nichols and Beynon, 2006). Ο μεταφορντισμός αναπτύχθηκε στους νέους δυναμικούς τομείς της ψηφιακής οικονομίας (όπως οι τηλεπικοινωνίες, οι αυτοματισμοί, οι υπολογιστές και η ενέργεια). Η ευελιξία στην αγορά εργασίας είχε σημαντικές επιπτώσεις στην οργάνωση της απασχόλησης. Τα χαρακτηριστικά με τα οποία επισυνάφθηκε η ευέλικτη συσσώρευση ήταν οι εργαζόμενοι υψηλής ειδίκευσης, η αύξηση των θέσεων εργασίας μερικής απασχόλησης και ευρύτερα η κατάτμηση της αγοράς εργασίας (Harvey, 2008).

Το σύνολο αυτών των εξελίξεων που παρουσιάστηκαν σχηματικά διαμόρφωσαν τη φιλοσοφία και τα χαρακτηριστικά του ενεργητικού (ή νεοφιλελεύθερου) κράτους ευημερίας. Αυτή η εκδοχή, ασκεί δριμύτατη κριτική στο φάσμα της Κεϋνσιανής συναίνεσης. Το ενεργητικό κράτος ευημερίας βασίζεται σε ορισμένες θέσεις που

εκπορεύονται από ένα μίγμα νεοφιλελεύθερης και νεοσυντηρητικής ιδεολογίας. Η σύνθεση αυτών των θέσεων καταλήγει σε μια επιχειρηματολογία ευθείας εναντίωσης προς τη διευρυμένη κοινωνική παρέμβαση.

Σύμφωνα με τους George and Wilding (1994: 21-35) η εναντίωση της Νέας Δεξιάς στο μεταπολεμικό κράτος ευημερίας αρθρώνεται σε αρκετά σημεία. Τα σημεία αυτά τεκμηριώνουν τις θέσεις της για την υπολειμματικοποίηση της κοινωνικής πολιτικής με βασικές λειτουργίες την ενεργοποίηση του ατόμου και την κατασταλτικού τύπου μέριμνα μόνο για όσους πολίτες καταλήγουν στα πρόθυρα της εξαθλίωσης. Μια πρώτη αξιωματική παραδοχή υποστηρίζει ότι ο στόχος της κοινωνικής συνοχής επηρεάζει την αυθόρμητη λειτουργία του ατόμου. Οι κοινωνικές παροχές εγκλωβίζουν το άτομο σε περιορισμένες επιλογές εμποδίζοντας την ελεύθερη ανάπτυξή του. Επίσης, το άτομο εκλαμβάνεται ως ένα εγωιστικό ον που επιδιώκει τη μεγιστοποίηση του οφέλους του. Επομένως, η έννοια του κοινωνικού συμφέροντος καθίσταται ανέφικτη, καθώς οι στόχοι του κοινωνικού συνόλου είναι συγκρουσιακοί. Κάθε κρατική απόπειρα σύζευξής τους περισσότερο γεννά δυσλειτουργίες, παρά κοινωνική ευημερία.

Ένα δεύτερο επιχείρημα αφορά στη λανθασμένη αντίληψη που έχουν οι υποστηρικτές του κράτους ευημερίας για την ανθρώπινη φύση και την κοινωνική λειτουργία ευρύτερα. Η Νέα Δεξιά υποστηρίζει ότι η διεύρυνση των φόρων οδηγεί σε μείωση των εισοδημάτων και, κατά πρόέκταση, σε απροθυμία των ατόμων να είναι παραγωγικοί. Επιπρόσθετα, η μείωση του αισθήματος ανασφάλειας εξαιτίας των προνοιακών παροχών έχει ως αποτέλεσμα την επακόλουθη μείωση των κινήτρων για να είναι τα άτομα παραγωγικά. Η έννοια της αλληλεγγύης που προάγεται από τη φιλοσοφία του κράτους ευημερίας αποτελεί μια μορφή αυταπάτης.

Επιπρόσθετα, οι νεοφιλελεύθεροι υποστηρίζουν ότι το κράτος ευημερίας έχει βασιστεί σε ένα σύνολο λανθασμένων ιδεών και παρερμηνειών σχετικά με τη νοηματική πρόσληψη της ευημερίας. Η Νέα Δεξιά ερμηνεύει την ανάπτυξη του κράτους ευημερίας ως αποτέλεσμα μιας λανθασμένης αντίληψης για την έννοια της ελευθερίας, των στρεβλώσεων της έννοιας της κοινωνικής δικαιοσύνης, της αντίληψης των δικαιωμάτων και του πλαισίου των αναγκών. Τέτοια παραδείγματα κατά τη Νέα Δεξιά είναι η έμφαση του κράτους ευημερίας προς τις πτυχές της ισότητας και της αναδιανομής - παρά της δημιουργίας πλούτου -, η αποτυχία αναγνώρισης της

σημαντικότητας του δικαιώματος επιλογής του ατόμου, η μονοπωλιακή αντίληψη των προνοιακών μηχανισμών από το κράτος, κ.α.

Τέταρτον, οι νεοφιλελεύθεροι θεωρούν το κράτος ευημερίας απειλητικό ως προς την εκπλήρωση της έννοιας της ελευθερίας. Η ελευθερία απειλείται από τις ιδέες και τη λειτουργία του κράτους ευημερίας εξαιτίας τεσσάρων κυρίως παραγόντων: ο πρώτος είναι οι παραδοσιακά επεκτατικές βλέψεις των κυβερνήσεων. Όσο μια κυβέρνηση διογκώνει τον κρατικό τομέα, τόσο η ατομική ελευθερία και η ατομική ευθύνη διαβρώνονται. Δεύτερος παράγοντας είναι η απειλή που προξενείται στην ελευθερία από την επιδίωξη της ισότητας. Η Νέα Δεξιά βλέπει την ισότητα σαν μια μορφή καταναγκαστικής εξάρτησης, επειδή η αναδιανομή εμπεριέχει εκ φύσεως το στοιχείο του καταναγκασμού. Τρίτος λόγος που το κράτος ευημερίας απειλεί την ελευθερία είναι επειδή αποτυγχάνει να προσφέρει στα άτομα το δικαίωμα της επιλογής, καθώς παρουσιάζει πατερναλιστικό και αυταρχικό ρόλο. Για τους νεοφιλελεύθερους η αγορά προσφέρει περισσότερο αποτελεσματικές μορφές δημοκρατίας ενεργοποιώντας κάθε άτομο στη δυνατότητα πραγματοποίησης επιλογών. Τελευταίο σημείο του επιχειρήματος έχει να κάνει με την οργανωτική δομή του κράτους ευημερίας. Υπάρχει η αντίληψη ότι οι μονοπωλιακές οργανώσεις κυριαρχούνται από ισχυρές γραφειοκρατικές και επαγγελματικές ομάδες. Το κράτος ευημερίας είναι θεμελιώδης μηχανισμός αναπαραγωγής τέτοιων ομάδων ισχύος. Η Νέα Δεξιά θεωρεί ότι η μεταβίβαση των κοινωνικών παροχών στις δυνάμεις της αγοράς θα δώσει μεγαλύτερη δύναμη στους καταναλωτές και λιγότερη στους γραφειοκράτες.

Λόγω των παραπάνω, και για αρκετούς ακόμη λόγους, η Νέα Δεξιά θεωρεί το κράτος ευημερίας ανεπαρκές και αναποτελεσματικό. Οι πολιτικές του κράτους ευημερίας τείνουν να υλοποιούνται μέσω μεγάλων μονοπωλιακών προγραμμάτων. Με την έλλειψη του ελεύθερου ανταγωνισμού δεν υπάρχουν κίνητρα για καινοτομία ή μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Σημειώνεται και πάλι αναφορά σε αυτό το σημείο για τους γραφειοκράτες και τα επαγγελματικά στελέχη των προνοιακών υπηρεσιών, καθώς ως ορθολογικοί δρώντες επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση της ατομικής τους ωφέλειας. Τέλος, ο σχεδιασμός, η οργάνωση και η υλοποίηση των κοινωνικών υπηρεσιών υποκρύπτουν οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό κόστος. Πιο συγκεκριμένα η κριτική εκκινάται από τη σταθερή της πεποίθηση ότι η ελεύθερη αγορά είναι η ουσιαστική κινητήρια δύναμη οικονομικής ανάπτυξης. Κάθε παρέμβαση του κράτους ευημερίας αδυνατίζει και εξασθενεί την οικονομία. Οι κρατικές δαπάνες για

κοινωνικές υπηρεσίες μειώνουν τα κίνητρα των ατόμων για αποταμίευση και οικονομική ακμή (George and Wilding, 1994: 21-35).

Στο πλαίσιο αυτής της εκτεταμένης κριτικής, οι ιδιότητες που αναλύθηκαν στο Κεϋνσιανό κράτος ευημερίας προσαρμόζονται με το πνεύμα της νέας κυρίαρχης ιδεολογίας. Σύμφωνα με τον Γράβαρη (2018β: 84-90), οι μεταβολές αυτές παρατηρούνται στις μορφές, τα όρια, αλλά και στην κοινωνική/ταξική βάση της αναδιανομής. Οι μεταβολές που σημειώνονται έχουν ως επίκεντρο τη λογική με την οποία διαπνέονται οι διαδικασίες αναδιανομής.

Σχετικά με τις μορφές αναδιανομής, μια πρώτη σημαντική αλλαγή σχετίζεται με τον περιορισμό της ως διαδικασία με έμφαση στη συρρίκνωση της αποεμπορευματοποιημένης αναδιανομής προς τις ευάλωτες κοινωνικά ομάδες. Οποιαδήποτε αναδιανεμητική διαδικασία προσαρμόζεται (και σε μεγάλο βαθμό εξαντλείται) στη διαχείριση της ακραίας φτώχειας. Μια δεύτερη σημαντική αλλαγή αφορά στην ανασηματοδότηση της έννοιας του κοινωνικού κινδύνου. Εδώ κομβικό ρόλο επιτελούν οι διαδικασίες εξατομίκευσης των κοινωνικών κινδύνων. Ενδεικτικές είναι εδώ οι τάσεις μετατόπισης από τα διανεμητικά προς τα κεφαλαιοποιητικά συνταξιοδοτικά συστήματα ή η συνύφανση των επιδομάτων ανεργίας με την ανταποδοτική κοινωφελή εργασία του ανέργου ως μορφής ενεργοποίησης.

Παράλληλα, ένα τρίτο χαρακτηριστικό γνώρισμα των μορφών αναδιανομής στο νεοφιλελεύθερο κράτος ευημερίας είναι η νέα διαδικασία εμπορευματοποίησης των κοινωνικών παροχών. Η απόκτησή τους πραγματοποιείται είτε ως προϊόν της αγοράς ή μέσω της επάρκειας των ασφαλιστικών εισφορών που έχει καταβάλει ο κάθε ασφαλισμένος. Οι πηγές χρηματοδότησης, δηλαδή ο κρατικός προϋπολογισμός και η μισθωτή σχέση, στο νέο πλαίσιο παραμένουν αλλά με μειωμένη παρουσία. Η χρηματοδότηση από τον κρατικό προϋπολογισμό περιορίζεται με αφορμή τη δημοσιονομική κρίση και στη συνέχεια για τον περιορισμό των δημοσιονομικών ελλειμμάτων. Η χρηματοδότηση από τις ασφαλιστικές εισφορές επίσης περιορίζεται, εξαιτίας της αύξησης των ποσοστών ανεργίας και της ελαστικοποίησης των εργασιακών σχέσεων. Η υποχώρηση αυτών των δύο πηγών χρηματοδότησης αφήνουν ελεύθερο χώρο και περιθώρια για τη δραστηριοποίηση του ιδιωτικού τομέα.

Οι μεταβολές στα όρια της αναδιανομής στο νεοφιλελεύθερο κράτος ευημερίας, σε εσωτερικό επίπεδο, σχετίζονται με το εύρος των διαδικασιών εμπορευματοποίησης των

κοινωνικών παροχών. Επίσης, συνδέονται με το εύρος απορρύθμισης της αγοράς εργασίας, αλλά, και από το εύρος μετατόπισης από τους ‘παραδοσιακούς’ στους νέους κοινωνικούς κινδύνους. Σε εξωτερικό επίπεδο, τα όρια της αναδιανομής συνυφαίνονται με το υπόδειγμα μακροοικονομικής παρέμβασης του κράτους. Στο νεοφιλελεύθερο κράτος ευημερίας βασική προτεραιότητα είναι η ρύθμιση των χρηματικών μεγεθών της οικονομίας με μεγάλα περιθώρια ελευθερίας στις επιμέρους αγορές. Συνέπειες αυτής της αλλαγής είναι η μετατροπή της δημοσιονομικής πολιτικής ως εργαλείο εξυπηρέτησης των σκοπών της νομισματικής πολιτικής – και άρα εγκατάλειψης των αναδιανεμητικών λειτουργιών της – και η απελευθέρωση των αγορών μέσω της εξάλειψης οποιασδήποτε παραμέτρου που εμποδίζει την ελεύθερη λειτουργία τους. Ένα από παράδειγμα των νέων παραγόμενων αποτελεσμάτων είναι η εγκατάλειψη του προτάγματος της πλήρους απασχόλησης ως σκοπού της μακροοικονομικής πολιτικής.

Τέλος, σημαντικές αλλαγές συντελούνται στην κοινωνική/ταξική βάση της αναδιανομής. Τα τυπικά χαρακτηριστικά που υποδηλώνουν αυτές τις μετατοπίσεις είναι η διάρρηξη της συναίνεσης μεταξύ βιομηχανικού κεφαλαίου και εργατικών συνδικάτων, καθώς και η ηγεμονία του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Η πρώτη μετατόπιση συντελείται σε δύο φάσεις: η πρώτη είναι την περίοδο της κρίσης της δεκαετίας του 1970, με την παράλληλη αποδυνάμωση των συνδικάτων και τη μετέπειτα σύγκλιση της σοσιαλδημοκρατίας με νεοφιλελεύθερες αρχές. Η δεύτερη φάση συντελείται από τη δεκαετία του 1980 που αφορά στην προσαρμογή του βιομηχανικού κεφαλαίου στη λογική αναπαραγωγής του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Αυτή η δεύτερη φάση είναι που δίνει τη σκυτάλη στην ηγεμονία του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Βασικά στοιχεία αυτής της ηγεμονίας είναι η διεθνοποιημένη απελευθέρωση των ροών του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, η χρηματοπιστωτικοποίηση της οικονομίας και η ένταση της ανταγωνιστικότητας σε διεθνές επίπεδο. Οι αλλαγές αυτές εμφανίζουν έντονες επιδράσεις στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής με την ισχυροποίηση των ιδιωτικών ασφαλιστικών εταιρειών ή την επέκταση του χρηματοπιστωτικού τομέα στο πεδίο της στεγαστικής πολιτικής, κ.α. (Γράβαρης, 2018β: 84-90).

Επιπρόσθετα οφείλεται η επισήμανση των αλυσιδωτών συνεπειών της μετάβασης από το μεταπολεμικό κράτος ευημερίας στο ενεργητικό. Το μεταπολεμικό κράτος ευημερίας στηρίχθηκε στο φορντικό μοντέλο παραγωγής σε ένα πλαίσιο εθνικής οικονομίας με κρατική ρύθμιση και με το καθεστώς της πλήρους απασχόλησης και των

κοινωνικών δικαιωμάτων ως βασικών στοιχείων των παραγωγικών σχέσεων και της ιδιότητας του πολίτη. Το ενεργητικό κράτος ευημερίας διαποτίστηκε από τη φιλοσοφία του 'Σουμπετεριανού Μετα-εθνικού Κράτους Εργασιακής Ανταποδοτικότητας'. Σε αυτή την εκδοχή δεσπόζει ο μεταφορντικός τύπος οργάνωσης της εργασίας με κυρίαρχα χαρακτηριστικά την ευελιξία και τη μετάβαση προς τον τομέα των υπηρεσιών σ' ένα περιβάλλον διεθνοποιημένης οικονομίας, η οποία κυριαρχεί έναντι του εθνικού πλαισίου άσκησης πολιτικής των κρατών. Σ' αυτόν τον τύπο τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής πολιτικής σχηματοποιούνται με βάση τις ανάγκες της αγοράς εργασίας και της οικονομίας. Παρέχονται σε ένα σχήμα μικτής οικονομίας με βασική προϋπόθεση την εκπλήρωση υποχρεώσεων για την πρόσβαση στις κοινωνικές παροχές, μεταξύ των οποίων και ο εργασιακός εξαναγκασμός (workfare) (Jessop, 1993).

Στο πλαίσιο αυτών των δομικών αναδιαρθρώσεων που συνοδεύουν την επικράτηση του νεοφιλελεύθερου κράτους ευημερίας σημειώθηκαν θεμελιώδεις κοινωνικές αναδιατάξεις (Gilbert, 2002). Σημαντικές περικοπές στις κοινωνικές δαπάνες είχαν ως συνέπεια την εμφάνιση νέων φαινομένων φτώχειας (Navarro, 1998). Ευάλωτες κοινωνικά ομάδες από τα ασθενέστερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα που δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στις νέες οικονομικές πιέσεις κατέληξαν εξαθλιωμένες και εξαρτημένες από τις παροχές της κοινωνικής πρόνοιας (Dean, 2004). Η μονοδιάστατη επικέντρωση του κυρίαρχου λόγου της κοινωνικής πολιτικής προς τις νέες ακραία αποκλεισμένες ομάδες είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας διχοτομικής κατασκευής: τους εντός και τους εκτός των 'τειχών'. Η διαμόρφωση αυτού του λόγου υπονοούσε ότι το μη κοινωνικά αποκλεισμένο σώμα ήταν ενιαίο, συμπαγές και ομοιογενές, αποσιωπώντας ταυτόχρονα τις πολλαπλές και σημαντικές ανισότητες που ενυπήρχαν σε αυτό (Levitas, 1996).

Η πολιτικά καθοδηγούμενη χρήση του κοινωνικού αποκλεισμού μετασχηματίστηκε σε ζωτικό κομμάτι της νεοφιλελεύθερης αντίληψης σχετικά με τα ερωτήματα: σε ποιες ομάδες εστιάζουν οι κοινωνικές παρεμβάσεις και με ποιους τρόπους υλοποιούνται (Byrne, 2005: 57-8). Η καθιέρωση του κοινωνικού αποκλεισμού ταυτίστηκε με τις περιθωριοποιημένες και ηθικά επικίνδυνες ομάδες, σύμφωνα με την προβληματική που εισήγαγε η φιλοσοφία της Underclass (Murray, 1999). Με τον συγκεκριμένο τρόπο προβολής των ακραία φτωχών επιχειρήθηκε η μεταστροφή της ερμηνείας του

φαινομένου της φτώχειας από τα δομικά αίτια, ξανά, πίσω στα ατομικά. Φταίνε οι φτωχοί που είναι φτωχοί.

Στις δεκαετίες που ακολούθησαν, το υπέδαφος για μια συνολικότερη φιλοσοφία αναδιάρθρωσης των ευρωπαϊκών κρατών ευημερίας καλλιεργήθηκε με ήπιο, αλλά συστηματικό, τρόπο μέσα από τη διαδικασία εξευρωπαϊσμού της κοινωνικής πολιτικής. Με έντονη επιρροή από την προσέγγιση του ' τρίτου δρόμου ' του Giddens και το σύνθημα: « κανένα δικαίωμα, χωρίς ευθύνη », η εδραίωση της ισορροπίας μεταξύ δικαιωμάτων και υποχρεώσεων θεωρήθηκε επιτακτική. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις έπρεπε να διαμορφώσουν ένα σχήμα υπολειμματικών κοινωνικών παροχών για όσους δεν εργάζονται και ανταποδοτικού χαρακτήρα κοινωνικών δικαιωμάτων για τους εργαζόμενους. Η συνεργασία μεταξύ κράτους, κοινωνίας των πολιτών και ιδιωτικού τομέα θα μπορούσε να επιφέρει τη μεγαλύτερη δυνατή αποτελεσματικότητα στην προσφορά κοινωνικών αγαθών και υπηρεσιών (Giddens, 1998).

Η πολιτική κατασκευή της ιδιότητας του ενεργού πολίτη και της ανάδειξης των ενεργητικών κοινωνικών πολιτικών αποτέλεσαν τη βάση νομιμοποίησης του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (Pfau-Effinger, 2004). Η διάχυτη επιρροή του νεοφιλελευθερισμού στο εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης προήγαγε τη διαμόρφωση ενός πνεύματος υπολειμματικής κοινωνικής παρέμβασης (Preece, 2009). Τη στιγμή που η οικονομική πολιτική της ΕΕ αποφάσισε να ακολουθήσει μια διαδικασία σφικτής οικονομικής εναρμόνισης, στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής επιλέχθηκε η ήπια προσαρμογή της προαιρετικής σύγκλισης (Geyer, 2013). Την ίδια περίοδο που η οικονομική πολιτική γινόταν αντικείμενο λήψης υπερεθνικών αποφάσεων, η κοινωνική πολιτική παρέμενε ένα πεδίο εθνικής παρέμβασης. Γεγονός που σχολιάστηκε ως ένα φαινόμενο διπλής ασυμμετρίας της ΕΕ (Scharpf, 2002: 665).

Για την υλοποίηση της διαδικασίας σύγκλισης των συστημάτων κοινωνικής προστασίας των κρατών μελών επιλέχθηκε η εφαρμογή του ήπιου εργαλείου της Ανοικτής Μεθόδου Συντονισμού (ΑΜΣ). Η εφαρμογή της ΑΜΣ στα κοινωνικά ζητήματα αποφασίστηκε για πρώτη φορά στη συνθήκη του Άμστερνταμ (1997) για το πεδίο της απασχόλησης. Η υλοποίησή της ευρύτερα στο πεδίο της κοινωνικής προστασίας αποφασίστηκε στη Σύνοδο Κορυφής της Λισσαβόνας (2000). Το γεγονός

αυτό προμήνυε τον ήπιο χαρακτήρα εφαρμογής κοινοτικών πολιτικών στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής (Kvist and Saari, 2007).

Στη Στρατηγική της Λισαβόνας (2000-2010), ο επιχειρούμενος εξευρωπαϊσμός επεκτάθηκε στις πολιτικές κοινωνικής ένταξης, μαζί με το πεδίο των συντάξεων και της υγείας. Κεντρικό διακύβευμα της Στρατηγικής ήταν η μετάβαση προς ένα 'ενεργητικό κράτος πρόνοιας', το οποίο θα εξυπηρετούσε τη θέση της Ευρώπης στην οικονομία της γνώσης. Κύριοι άξονες για τη μετάβαση αυτή θα ήταν η ανάπτυξη πολιτικών εκπαίδευσης και κατάρτισης προσανατολισμένων στις ανάγκες της αγοράς εργασίας, η ανάπτυξη ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης με βελτίωση της απασχολησιμότητας και προτεραιότητα στη Δια Βίου Μάθηση. Επίσης, στα πεδία παρέμβασης συμπεριλήφθηκε ο εκσυγχρονισμός της κοινωνικής προστασίας με άξονα ένα ενεργητικό κράτος ευημερίας που να διασφαλίζει την οικονομική αποδοτικότητα, την κοινωνική ένταξη, την ισότητα των φύλων και την παροχή ποιοτικών υπηρεσιών υγείας (Φερόνας, 2013).

Η Στρατηγική της Λισαβόνας οικοδομήθηκε σε άκρως οικονομοκεντρικά θεμέλια με κυρίαρχη επιδίωξη την επίτευξη της ανάπτυξης (Kroger, 2009). Το σύνολο των στόχων της Λισαβόνας αναφερόταν στην εκπλήρωση της οικονομικής μεγέθυνσης (Natali, 2010: 14). Με αυτά τα δεδομένα οποιαδήποτε παρέμβαση στο κοινωνικό πεδίο αποσκοπούσε στη συρρίκνωση των κοινωνικών δαπανών με γνώμονα τη διασφάλιση της οικονομικής βιωσιμότητας των συστημάτων κοινωνικής προστασίας (Geyer, 2013). Η εγκαθίδρυση των ενεργητικών κοινωνικών πολιτικών (ενδεικτικά Bonoli, 2013) παραπέμπει στην επικράτηση του ατομικού έναντι του συλλογικού. Οι νέες ενεργητικές μορφές κοινωνικής πολιτικής συνυφαίνονται με εμπορευματοποιημένες, ανταποδοτικές και ατομοκεντρικές πτυχές κοινωνικών δικαιωμάτων (Βενιέρης, 2013: 467).

Χαρακτηριστικό σε αυτούς τους μετασχηματισμούς είναι η σύγχρονη τάση μετάβασης από τα διανεμητικά προς τα κεφαλαιοποιητικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης. Η αναχώρηση δηλαδή από ασφαλιστικά συστήματα που προάγουν τη διαγενεακή αλληλεγγύη προς συστήματα στα οποία το ύψος της σύνταξης και των ασφαλιστικών παροχών του ατόμου εξαρτάται από τη θέση απασχόλησης και τη διάρκεια του εργασιακού του βίου. Συστήματα που εντείνουν τα φαινόμενα απουσίας ασφαλιστικής κάλυψης ή υπο-ασφάλισης (Frericks, 2011: 319). Στο νέο αυτό τοπίο, μόνο μια

προνοιακού τύπου συνταξιοδοτική κάλυψη, κάτω από το όριο της φτώχειας, εμπεριέχει στοιχεία καθολικότητας.

Επιπρόσθετα, η Στρατηγική της Λισαβόνας ενθάρρυνε την πολυμέρεια των κοινωνικών παρεμβάσεων από διαφορετικούς πυλώνες ευημερίας. Απλούστερα, δεν είναι το κράτος ο αποκλειστικός πάροχος κοινωνικής πολιτικής. Αντίθετα, διεθνείς οργανισμοί, τοπικοί φορείς, μη κυβερνητικές οργανώσεις, κοινωφελή ιδρύματα, συλλογικότητες, μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις μπορούν να εμπλέκονται και να αναλαμβάνουν κοινωνικές ευθύνες. Η συνθήκη αυτή ευνόησε τη μετάθεση της ευθύνης εκπλήρωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων από το κράτος προς την κοινωνία των πολιτών.

Αναλύσεις στην πολιτική επιστήμη έχουν αναδείξει από τη δεκαετία του 1970 πως η συγκέντρωση αρμοδιοτήτων στο κράτος συνυφίνεται με τη συσσώρευση του πολιτικού κόστους στις κυβερνήσεις. Αντιθέτως, η αποκέντρωση των αρμοδιοτήτων έχει ως αποτέλεσμα τον επιμερισμό του πολιτικού κόστους σε πολλούς φορείς αλλά και την αύξηση των δρώντων που μπορούν να εμποδίσουν την υλοποίηση των πολιτικών (Lowi, 1972). Επομένως, η διαδικασία αποκρατικοποίησης της κοινωνικής πολιτικής – τόσο ως προς την υπερεθνική (ευρωπαϊκή ολοκλήρωση), όσο και ως προς την υπο-εθνική (τοπικές αρχές, κοινωνία των πολιτών) διάσταση – θα μπορούσε να νοηθεί και ως μια απόπειρα μετριασμού του πολιτικού κόστους των εθνικών κυβερνήσεων στο πλαίσιο προώθησης των συντελούμενων νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων.

Χαρακτηριστικότερη περίπτωση των διαδικασιών μεταφοράς της κρατικής κοινωνικής πολιτικής προς αποκεντρωμένους θεσμούς είναι η επικράτηση της έννοιας του Προνοιακού Πλουραλισμού (Ferrera and Hemerijck, 2003). Ο Προνοιακός Πλουραλισμός ως έννοια υποστηρίζει ότι η ευημερία μπορεί να προσφέρεται και από άλλους πυλώνες, πέραν του κρατικού (ενδεικτικά Johnson, 2014). Μια σειρά θεσμών, όπως το άτυπο πλέγμα προστασίας της οικογένειας, ευρύτερα η κοινωνία των πολιτών, αλλά ακόμη και ο ιδιωτικός τομέας, μέσω πρακτικών εταιρικής κοινωνικής ευθύνης, μπορούν να δρουν συμπληρωματικά ή αυτόνομα στην παροχή ευημερίας (Alcock et al., 1997). Η Στρατηγική της Λισαβόνας ενθάρρυνε την εμπλοκή και τη συμμετοχή τους καθιστώντας τους ισότιμους δρώντες στις διαδικασίες υλοποίησης των κοινωνικών πολιτικών.

Τέλος, η Στρατηγική της Λισαβόνας επισημοποίησε το πνεύμα της ελάχιστης παρέμβασης για την αντιμετώπιση των πιο ακραίων εκφάνσεων των κοινωνικών προβλημάτων. Η πολιτική υιοθέτηση του όρου του κοινωνικού αποκλεισμού ουσιαστικά υπονοούσε μια προσηλωμένη επικέντρωση αποκλειστικά προς την καταπολέμηση των ακραίων κοινωνικών ανισοτήτων (Levitas, 1996). Ταυτόχρονα, η αντικατάσταση της οικονομοκεντρικής έννοιας της φτώχειας από τον κοινωνικό αποκλεισμό ουσιαστικά αποπροσανατόλισε από το ταξικό πρίσμα ανάγνωσης των ανισοτήτων. Η διεύρυνση των κοινωνικών παρεμβάσεων και σε δράσεις εξάλειψης των πολιτισμικών διακρίσεων (φυλετικών, έμφυλων, θρησκευτικών, κ.α.) τέθηκαν υπό μια εργαλειακή καθοδήγηση κάτω από κυρίαρχο ιδεολογικό πρίσμα του νεοφιλελευθερισμού (Τσουκαλάς, 2010).

4.4 Ερμηνείες γύρω από την Επικράτηση του Ενεργητικού Κράτους Ευημερίας

Η κρίση του Κεϋνσιανού κράτους ευημερίας και η διαδοχή του από το ενεργητικό/νεοφιλελεύθερο συνυφάνθηκε με δομικές μετατοπίσεις στη φιλοσοφία και το πνεύμα της ιδιότητας του πολίτη και της κοινωνικής πολιτικής. Οι εξελίξεις αυτές επιδιώχθηκε να ερμηνευθούν από διαφορετικές σχολές σκέψης εφαρμόζοντας τα επιμέρους επιστημονικά εργαλεία τους. Παρακάτω παρατίθενται τρεις διαφορετικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις: πρώτον, η προσέγγιση της μεταβιομηχανικής κοινωνίας και των νέων κοινωνικών κινδύνων, η νέο-θεσμική προσέγγιση, καθώς και μεταγενέστερες εκδοχές των πόρων εξουσίας με έμφαση στον ρόλο των επιχειρήσεων.

Μια μεγάλη ομάδα ερμηνειών προέρχεται από μελετητές που υποστηρίζουν ότι οι αναδιαρθρώσεις της κοινωνικής πολιτικής οφείλονται στις οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές εξελίξεις που σημειώθηκαν μετά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν στη μεταβιομηχανική κοινωνία και στην ανάδυση νέων κοινωνικών κινδύνων που απορρέουν από αυτή. Κατά τον Taylor-Gooby (2004: 2) νέοι κοινωνικοί κίνδυνοι είναι οι κίνδυνοι που αντιμετωπίζουν σήμερα οι άνθρωποι κατά τη διάρκεια της ζωής τους ως αποτέλεσμα των οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών που συνδέονται με τη μετάβαση σε μια μεταβιομηχανική κοινωνία.

Η δυναμική της παγκοσμιοποίησης και της μετάβασης από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική κοινωνία, οι εκτεταμένες αλλαγές στη δομή της οικογένειας και στις έμφυλες σχέσεις, αλλά, και η μακρά περίοδος οικονομικής ύφεσης, υψηλής ανεργίας και μετάβασης προς μια τάση δημογραφικής γήρανσης δημιούργησαν ένα έντονα διαφοροποιημένο κλίμα από εκείνο των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών. Αυτή η οπτική υποστηρίζει ότι από τη δεκαετία του 1980 δεν παρατηρούνται μονάχα σημαντικές περικοπές στις κοινωνικές δαπάνες των κρατών ευημερίας. Επίσης, συντελούνται δομικές αναδιατάξεις τους, προκειμένου να προσαρμοστούν στο φάσμα των νέων κοινωνικών κινδύνων (Myles and Quadagno, 2002).

Η διαδικασία της οικονομικής παγκοσμιοποίησης εκλαμβάνεται ως μια δομική παράμετρος που μεταβάλλει τη φυσιογνωμία του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας. Η διεθνοποίηση της οικονομίας ενδυναμώνει τη διαπραγματευτική ισχύ του παγκόσμιου κεφαλαίου με αποτέλεσμα να ανατρέπεται το μέτρο ισορροπίας στη συναίνεση που είχε καλλιεργηθεί μεταπολεμικά με τα εργατικά συνδικάτα (Carnoy et al., 1993). Οι οικονομικές ελίτ έχουν ευκολότερα την ευχέρεια να μεταφέρουν τις επιχειρήσεις τους σε χώρες που υπάρχει μεγαλύτερο οικονομικό όφελος, λόγω χαμηλότερης φορολογίας, μικρότερου μισθολογικού κόστους ή περιορισμένων κοινωνικών πολιτικών (Mishra, 1999). Μεγάλα θύματα αυτής της εξέλιξης είναι τα εθνικά συστήματα κοινωνικής προστασίας που κινδυνεύουν από κοινωνικό ντάμπινγκ (social dumping) (Bernaciak, 2012).

Μια δεύτερη ερμηνευτική παράμετρος των νέων κοινωνικών κινδύνων είναι η ίδια η διαδικασία μετάβασης από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική κοινωνία. Οι δομικοί μετασχηματισμοί που συνέβησαν στις διαδικασίες παραγωγής με τη μετατόπιση από τις βιομηχανικές μονάδες προς τον τριτογενή τομέα των υπηρεσιών συνέβαλαν σημαντικά στην αναδιάρθρωση του κράτους ευημερίας (Gilbert et al., 1992).

Η μετάβαση αυτή συμπορεύεται, επίσης, με τη μείωση του εργατών κυανού περιλαίμιου και, κατά προέκταση, με την αποδυνάμωση του εργατικού κινήματος. Ο πολιτικός ρόλος των συνδικάτων και των εργατικών διεκδικήσεων ήταν σημαντικές παράμετροι για τις κοινωνικές κατακτήσεις που θεμελιώθηκαν στην κοινωνική ιδιότητα του πολίτη. Επομένως, η αποδυνάμωση των εργατικών συνδικάτων οδήγησε στη μείωση των αποεμπορευματοποιημένων παροχών που στηρίχθηκαν στο πρότυπο του βιομηχανικού πολίτη (Jensen and Pfau-Effinger, 2005). Γεγονός που

συνεπικουρήθηκε από την καθιέρωση της ευελιξίας ως βασικό χαρακτηριστικό του νέου τρόπου οργάνωσης της εργασίας (Gilbert et al., 1992). Η ανεπάρκεια του τομέα των υπηρεσιών να δημιουργήσει αυξημένη και οργανωμένη παραγωγικότητα, συγκριτικά με το μεταπολεμικό βιομηχανικό πρότυπο, οδηγεί στην αδυναμία αντιμετώπισης των συντελούμενων αλλαγών (Iversen and Wren, 1998). Επιπλέον, σημαντικά προβλήματα παρατηρούνται στην πρώτη είσοδο των νέων στην αγορά εργασίας, αλλά και στη διατήρηση σταθερών και ασφαλών θέσεων εργασίας (Taylor-Gooby, 2004).

Ένα πρόσθετο συστατικό στοιχείο που απαρτίζει το φάσμα των νέων κοινωνικών κινδύνων είναι οι αλλαγές στα οικογενειακά πρότυπα και τις έμφυλες σχέσεις. Το μοντέλο του βιομηχανικού πολίτη συνδέθηκε έντονα με το πρότυπο του male breadwinner. Η συμπίεση της μεταβιομηχανικής κοινωνίας με τον τριτογενή τομέα των υπηρεσιών δίνει τη δυνατότητα απασχόλησης μεγαλύτερου ποσοστού γυναικών (Esping-Andersen, 1999). Η είσοδος μεγαλύτερου αριθμού γυναικών στην αγορά εργασίας οδηγεί σε νέες κοινωνικές ανάγκες, όπως είναι η παροχή φροντίδας στα παιδιά και τους ηλικιωμένους (Walby, 1994). Παράλληλα, η έξοδος της γυναίκας από το σπίτι και οι αλλαγές στα οικογενειακά πρότυπα δημιουργούν την ανάγκη πρόσθετων μέτρων κοινωνικής υποστήριξης για τις αυξανόμενες μονογονεϊκές οικογένειες (Rubery, 1999).

Το φαινόμενο της δημογραφικής γήρανσης αποτελεί μια, εξίσου, σημαντική διάσταση των νέων κοινωνικών κινδύνων (Ferrera and Rhodes, 2001). Η μείωση των επιπέδων γονιμότητας σε συνδυασμό με την αύξηση του προσδόκιμου επιβίωσης δημιουργούν πιέσεις σε κομβικές παραμέτρους των συστημάτων κοινωνικής προστασίας με κυριότερες στα συνταξιοδοτικά συστήματα (Jackson, 1998). Το γεγονός αυτό, μεταξύ άλλων, ευνοεί τη μετατόπιση από τα αναδιανεμητικά συνταξιοδοτικά συστήματα με επίκεντρο τη διαγενεακή αλληλεγγύη στα κεφαλαιοποιητικά συνταξιοδοτικά συστήματα με επίκεντρο την εξατομίκευση της ασφαλιστικής ευθύνης (Rogne et al., 2009).

Μια δεύτερη μεγάλη κατηγορία που επιδιώκει να ερμηνεύσει το φαινόμενο της μετάβασης στο ενεργητικό κράτος ευημερίας είναι οι νέο-θεσμικές ερμηνείες. Οι προσεγγίσεις αυτές θεωρούνται διάδοχες της προσέγγισης του ιστορικού θεσμισμού που αναλύθηκε στην προηγούμενη ενότητα. Η ανάδυση του νέου θεσμισμού

αποδίδεται σε ριζικές κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις όπως η επιτάχυνση της διαδικασίας παγκοσμιοποίησης, της εδραίωσης του νεοφιλελευθερισμού και της εμφάνισης του φάσματος των νέων κοινωνικών κινδύνων στη μεταβιομηχανική κοινωνία (Κωτσονόπουλος, 2016: 157).

Η νέο-θεσμική προσέγγιση εξετάζει το πλαίσιο αλληλεπίδρασης των θεσμών και τον αντίκτυπο που αυτοί έχουν στην κοινωνική οργάνωση. Με άλλα λόγια οι θεσμοί διαμορφώνουν την εξέλιξη των πολιτικών και κοινωνικών διαδικασιών και μέσα σε αυτό το πλαίσιο εξελίσσονται και μετασχηματίζονται και οι ίδιοι (March and Olsen, 1984). Η νέο-θεσμική προσέγγιση υπερβαίνει την οικονομική παράμετρο ως πλαίσιο ερμηνείας και επιδιώκει να εξηγήσει τους τρόπους ανάδυσης και τον ρόλο των θεσμών σε κάθε κοινωνικό περιβάλλον (ενδεικτικά Powell and Dimaggio, 1991).

Σύμφωνα με τον νεο-θεσμισμό, σημαντικές αλλαγές, όπως αυτές που αναφέρθηκαν στην προηγούμενη παράγραφο, αποδυνάμωσαν τον ρόλο του κράτους και γι' αυτό το επίκεντρο της προσοχής στράφηκε ευρύτερα στη λειτουργία και τον ρόλο των ευρύτερων θεσμών στην άσκηση δημόσιων πολιτικών και όχι αποκλειστικά στην κρατική υπόσταση (ενδεικτικά Peters, 2019). Παρά την υποχώρηση του ρόλου του κράτους οι κοινωνικές παροχές επηρεάστηκαν, αλλά, εμφάνισαν μια σχετική ανθεκτικότητα και δεν εξαλείφθηκαν πλήρως. Το γεγονός αυτό οδήγησε πολλούς μελετητές στην προσπάθεια εξήγησης αυτών των πολιτικών δυναμικών (Starke, 2006).

Ο σημαντικότερος εκπρόσωπος αυτής της προσέγγισης είναι ο Paul Pierson. Ο Pierson υποστήριξε ότι παρά τις σημαντικές νεοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις που συνέβησαν στη δεκαετία του 1980 οι κοινωνικές παροχές εμφάνισαν στοιχεία ανθεκτικότητας. Η απόπειρα ερμηνείας του αξιοποιεί θεμελιώδη εργαλεία της προσέγγισης του ιστορικού θεσμισμού, όπως η τροχιά εξάρτησης των μεταρρυθμίσεων. Για την ερμηνεία της ανθεκτικότητας των προνοιακών μηχανισμών αναπτύσσει τη θεωρία των νέων πολιτικών του κράτους ευημερίας (The new politics of the welfare state). Σύμφωνα με τον Pierson η μεταπολεμική τάση επέκτασης του κράτους ευημερίας μπορεί να έχει πλέον αναστραφεί, ωστόσο η ιστορική εξάρτηση οδηγεί σε ανθεκτικότητα των μηχανισμών κοινωνικής προστασίας. Επομένως, μπορεί να υπάρχει μια τάση συρρίκνωσης των κοινωνικών πολιτικών αλλά αυτό δεν συναντάται σε όλους τους τομείς.

Ο Pierson διαμορφώνει την ερμηνεία του γύρω από την ανθεκτικότητα του κράτους ευημερίας σε δύο κεντρικούς άξονες. Πρώτον, η ερευνητική επισκόπηση έχει αναδείξει την παραμονή των πυρηνικών κοινωνικών παροχών και θεσμών στις Δυτικές χώρες. Μάλιστα αυτό συντελείται σε εξόχως δημοφιλείς θέσεις στην πολιτική ατζέντα. Κατά συνέπεια όσο περισσότερο επιχειρείται περιορισμός των κοινωνικών δαπανών, τόσο μεγαλύτερο είναι το πολιτικό κόστος για τις κυβερνήσεις. Για τον λόγο αυτό οι κυβερνώντες προσπαθούν να αποφύγουν την ευθύνη (blame avoidance) περιστολής του κοινωνικού κράτους κατά τη θητεία τους (Pierson, 1994; 2001; Starke, 2006). Η τριακονταετής μεταπολεμική χρυσή εποχή του κράτους ευημερίας ανέδειξε διάφορες μορφές ισχυρών ομάδων συμφερόντων (π.χ. λόμπυ στον τομέα των συντάξεων) τα οποία είναι έτοιμα να κινητοποιηθούν και να αντισταθούν σε οποιοδήποτε εγχείρημα αντίκειται στα δικά τους συμφέροντα.

Δεύτερος βασικός άξονας στην ανάλυσή του είναι το ιστορικό αποτύπωμα της θεσμικής ανάπτυξης. Πιο συγκεκριμένα, πολλοί θεσμοί – κυρίως αυτοί που εδραίωσαν βαθιά το κράτος ευημερίας – είναι συνυφασμένοι με εγγενείς παθογένειες. Η αλλαγή τους επομένως πρέπει να συντελεστεί ήπια και με μεταρρυθμιστικό τρόπο. Οποιαδήποτε απόπειρα σταδιακής αλλαγής πρέπει να συνυπάρχει με το υφιστάμενο πλαίσιο κοινωνικής πολιτικής.

Οι δύο αυτοί άξονες οδηγούν τον Pierson στον ισχυρισμό ότι οι πολιτικοί επιδιώκουν να αποφύγουν ριζικές και εξόφθαλμες περικοπές κοινωνικών δαπανών, ακριβώς εξαιτίας του υψηλού πολιτικού τους κόστους. Για τον λόγο αυτό επιδιώκουν να αποφεύγουν την ευθύνη τέτοιων πολιτικών επιλογών. Επομένως, εξαιτίας αυτών των θεσμικών εξαρτήσεων το τέλος του κράτους ευημερίας, τουλάχιστον μεσοπρόθεσμα, αποφεύγεται (Starke, 2006).

Μια τέταρτη ερμηνευτική προσέγγιση για την αναδιάρθρωση του κράτους ευημερίας προέρχεται από διαφοροποιημένες εκδοχές των πόρων εξουσίας. Σε αντιδιαστολή με την έμφαση που δόθηκε στην επιρροή των συνδικάτων και ευρύτερα των αριστερών οργανώσεων στο πλαίσιο οικοδόμησης του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας, μεταγενέστερες απόπειρες επεξήγησης των μεταβολών επικεντρώνονται στον ρόλο των επιχειρήσεων και των εργοδοτών (ενδεικτικά Swenson, 2002; Hacker and Pierson, 2002).

Για πολλούς μελετητές η ανάπτυξη του κράτους ευημερίας αποτέλεσε μια εξέλιξη που ήταν συμβατή με την κερδοφορία και τα συμφέροντα των επιχειρήσεων (Swenson, 2002). Ιδιαίτερα σε περιπτώσεις που οι διαδικασίες παραγωγής απαιτούσαν την ύπαρξη ειδικευμένου εργατικού δυναμικού, τότε οι εργοδότες ενθάρρυναν την ανάπτυξη του κράτους ευημερίας (Korpi, 2006). Μάλιστα, η προσέγγιση που αναφέρεται στις ποικιλομορφίες του καπιταλισμού θεωρεί ότι η διαβάθμιση των αναγκών των εργοδοτών για περισσότερο ή λιγότερο ειδικευμένο εργατικό δυναμικό παρήγαγε τις διαφοροποιήσεις μεταξύ διαφορετικών εθνικών οικονομιών και κρατών ευημερίας (Hall and Soskice, 2001).

Βαρύνουσα σύγχρονη μεταβλητή στο εγχείρημα κατανόησης αυτής της προσέγγισης είναι οι αλλαγές που επιφέρει η παράμετρος της οικονομικής παγκοσμιοποίησης. Μια βασική συνέπεια της παγκοσμιοποίησης, όπως αναφέρθηκε και σε άλλο σημείο, ήταν η ενδυνάμωση του κεφαλαίου και η απορρύθμιση της διαπραγματευτικής ισχύος των εργαζομένων (Yeates, 2001). Στην περίοδο της διεθνοποιημένης οικονομίας παρατηρείται η επικυριαρχία της έναντι του αποδυναμωμένου, λόγω της παγκοσμιοποίησης, κράτους (Mishra, 1999). Οι επιχειρήσεις διαθέτουν, λοιπόν, αυξημένη επιρροή τόσο στο πεδίο της οικονομίας, όσο και στο πεδίο της λήψης αποφάσεων γεγονός που μπορεί να διαμορφώσει. Μάλιστα η επιρροή τους αυξάνεται μέσω της συμμετοχής τους σε ανάλογες διαδικασίες στο πλαίσιο του κοινωνικού διαλόγου, αλλά, και από τις θέσεις κλειδιά που λαμβάνουν στελέχη τους σε δημόσια σώματα και οργανισμούς (Korpi, 2006).

Η ενίσχυση της ισχύος των επιχειρήσεων μέσα στο νέο πλαίσιο ενδυνάμωσης της ελευθερίας της αγοράς και συρρίκνωσης του κράτους οδήγησε στη δυνατότητά τους να επηρεάζουν περισσότερο τη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής. Η ενδυνάμωση της εξουσίας των επιχειρήσεων συμπορεύεται με ένα ευρύτερο πλαίσιο κατίσχυσης της οικονομίας έναντι της δημοκρατίας (Crouch, 2004). Η επιβολή των επιταγών της αγοράς οδηγεί σε υπονόμευση των δημοκρατικών διαδικασιών, όπως επισημάνθηκε στην προηγούμενη ενότητα.

Σε μια τέτοια συγκυρία, σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, θα πρέπει να αναζητηθούν τρόποι με τους οποίους τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής να ταυτίζονται με τα οφέλη των επιχειρήσεων. Το εγχείρημα αυτό ενδυναμώνεται και από το γεγονός ότι η οικονομία είναι ο βασικός αιμοδότης του κράτους, μέσω του συστήματος φορολογίας. Επομένως,

αν η οικονομία υποβαθμίζεται, τότε το κράτος οδηγείται στη μείωση των εσόδων του (Λαλιώτη, 2018).

5. Η Ιδιότητα του Υπεύθυνου Πολίτη και το Υπολειμματικοποιημένο Κράτος Ευημερίας

5.1 Η Ιδιότητα του Υπεύθυνου Πολίτη

Οι επιπτώσεις της Μεγάλης Ύφεσης του 2008 δεν λειτούργησαν ανατρεπτικά στις προϋπάρχουσες κατευθύνσεις της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη. Αντίθετα, νομιμοποίησαν και επιτάχυναν τους, προ κρίσης, κυρίαρχους προσανατολισμούς αποδυνάμωσής της. Η εξατομικευμένη μεθοδολογική ανάγνωση της ιδιότητας του πολίτη ενέτεινε την τάση υπερίσχυσης των υποχρεώσεων έναντι των δικαιωμάτων και, μάλιστα, με περισσότερο απότομες μεταβολές (Verhoeven and Tonkens, 2013). Η οικονομική κρίση αξιοποιήθηκε συνολικότερα ως όχημα αποδιάρθρωσης της κοινωνικής πολιτικής. Επομένως, η ιδιότητα του υπεύθυνου πολίτη³ που διαμορφώνεται ως θεωρητική βάση του υπολειμματικοποιημένου κράτους ευημερίας αξιοποιεί πολλές έννοιες και εργαλεία που παρασκευάζονταν και πριν την οικονομική κρίση.

Ο σύγχρονος κυρίαρχος λόγος γύρω από την ιδιότητα του πολίτη διαθέτει πολύπτυχες επιμέρους διαστάσεις, οι οποίες όλες κινούνται γύρω από τον άξονα των ατομικών ευθυνών. Σύμφωνα με τη Lister (2011), τα βασικά επιμέρους συστατικά της ιδιότητας του υπεύθυνου πολίτη⁴ είναι τέσσερα: η σύναψη ενός νέου συμβολαίου ευημερίας (welfare contract), το αίσθημα προοπτικής και φιλοδοξίας (prospects and aspiration), η δυνατότητα κατανάλωσης (consumerization) και, τέλος, η διάσταση της ατομικής

³ Αλλού έχει αναφερθεί ως Οικονομική Ιδιότητα του Πολίτη (βλ. Κουραχάνης, 2019).

⁴ Μια εναλλακτική εκδοχή με πολλά παρόμοια χαρακτηριστικά με αυτά της Lister δημοσιεύθηκε πριν την κρίση από τον John Clarke (2005). Ο Clarke, εξετάζοντας τις θέσεις των Νέων Εργατικών για την ιδιότητα του Πολίτη, επεσήμανε ότι συντίθεται από τέσσερα στοιχεία: την ενεργοποίηση, την ενδυνάμωση, την υπευθυνότητα ή 'υπευθυνοποίηση' (responsibilized) και την αποσυναρμολόγηση των 'παθητικών' παροχών του Κεϋνσιανού μοντέλου που είχαν επισυναφθεί στην κοινωνική ιδιότητα του πολίτη (abandonment).

ενεργοποίησης των πολιτών (active citizenship). Τα τέσσερα αυτά στοιχεία αναλύονται συνοπτικά παρακάτω.

Το νέο συμβόλαιο ευημερίας είναι το συμβόλαιο της υπεύθυνης κοινωνίας και προσφέρει την κύρια έμφασή του στην ατομική ευθύνη. Το πνεύμα του νέου κοινωνικού συμβολαίου αντικατοπτρίστηκε στη φράση του James Cameron «αν κάποιος αποτυγχάνει να αναλάβει τις ευθύνες του, τότε οι δωρεάν παροχές γι' αυτόν έχουν τελειώσει». Στο πλαίσιο της υπευθυνότητάς τους οι πολίτες οφείλουν να μεταφέρουν όσο μεγαλύτερο μέρος της κάλυψης των κοινωνικών αναγκών τους στον εθελοντικό και στον ιδιωτικό τομέα, προκειμένου να μην επιβαρύνουν τις κρατικές υπηρεσίες.

Η δεύτερη διάσταση αναφέρεται στις προοπτικές και τις φιλοδοξίες των πολιτών. Στο σκέλος των προοπτικών επισημαίνεται ότι η έννοια της ισότητας στο νέο συμβόλαιο ευημερίας αντικαθίσταται από τη διατύπωση της αναγκαιότητας των ατόμων να είναι ανταγωνιστικά στην αγορά εργασίας. Οι καλοί πολίτες πρέπει να έχουν φιλοδοξίες όπως η βελτίωση της θέσης τους μέσα από τη δική τους προσπάθεια και όχι με τη βοήθεια του κράτους (Lister, 2011).

Το επόμενο συστατικό στοιχείο της ιδιότητας του υπεύθυνου πολίτη είναι εκείνο της δυνατότητας κατανάλωσης. Η δικαιωματική βάση της ιδιότητας του πολίτη αντικαθίσταται από μια εκδοχή οικονομικής ή καταναλωτικής ιδιότητας του πολίτη (Clarke et al., 2007). Αυτό σημαίνει ότι κάθε πολίτης μπορεί να ασκήσει τα δικαιώματά του, εφόσον έχει τη δυνατότητα να ανταποκριθεί στους κανόνες της αγοράς. Ο ιδανικός πολίτης είναι, λοιπόν, εκείνος που οφείλει να προνοεί από μόνος του για την κοινωνική του ασφάλιση, την προστασία της υγείας του και, εν γένει, την προαγωγή της ευημερίας του (Lynch et al., 2018). Και, μάλιστα, να προκρίνει και να επιλέγει τις ορθές για τον εαυτό του καταναλωτικές επιλογές (Clarke, 2005).

Τέλος, η θεματική της ιδιότητας του ενεργού πολίτη συνδέεται με ευθύνες απέναντι στις ατομικές επιλογές και ευθύνες απέναντι στους άλλους. Οι ευθύνες αυτές αφορούν περισσότερο στη λήψη ορθών αποφάσεων των πολιτών, εμπλεκόμενοι πιο ενεργά στα κοινά και στη δημόσια σφαίρα, αναπτύσσοντας πρακτικές αυτό-οργάνωσης ή εθελοντικών πρωτοβουλιών για την κοινωνική υποστήριξη όσων το έχουν ανάγκη (Hviden and Takle, 2017: 12). Υπό αυτή την έννοια ο κυρίαρχος λόγος στρέφεται πρωτίστως προς τους τρόπους ενεργοποίησης του πολίτη για κοινωνική συνεισφορά.

Μέσα σε όλες αυτές τις εξελίξεις διάβρωσης της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη, ορισμένοι μελετητές, όπως ο Turner (2016), αναφέρονται σε μια νέα εκδοχή της: το Denizenship. Το Denizenship αναδύεται στην επιστημονική βιβλιογραφία, ακριβώς εξαιτίας της εξασθένησης της επίδρασης της ιδιότητας του πολίτη στη διασφάλιση πλήρους συμμετοχής στην πολιτική κοινότητα. Ο Denizen (εκ του Citizen) είναι ένα άτομο που έχει δικαίωμα νόμιμης διαμονής σε μια γεωγραφική επικράτεια, αλλά, διαθέτει περιορισμένα δικαιώματα ευημερίας ή πολιτικής συμμετοχής. Την έννοια που εισάγει στην επιστημονική βιβλιογραφία ο Turner τη διαχωρίζει σε δύο υποκατηγορίες. Η πρώτη εκδοχή του Denizen (Denizen Type 1) συμπυκνώνεται στην παραπάνω περιγραφή και απευθύνεται κυρίως σε οικονομικούς μετανάστες ή πρόσφυγες.

Μια δεύτερη εκδοχή του Denizen (Denizen Type 2) σχετίζεται με τις επιπτώσεις της διάβρωσης της μεταπολεμικής κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη. Η εξασθένηση της επιρροής της προσέγγισης του T.H. Marshall στην κατασκευή των όρων πλήρους συμμετοχής των πολιτών στις σύγχρονες Δυτικές κοινωνίες διαπλάθει μια μορφή ιδιότητας του πολίτη με έντονα τα χαρακτηριστικά της προσωρινής, ανασφαλούς και περιορισμένης δυνατότητας συμμετοχής τους στην πολιτική κοινότητα. Η μείωση των ισότιμων προοπτικών κοινωνικής συμμετοχής οδηγούν τους σύγχρονους πολίτες, ιδιαίτερα αυτούς που έχουν μεγαλύτερη ανάγκη τα κοινωνικά δικαιώματα, σε έναν λεπτότερο, κατακερματισμένο, και εύθραυστο κοινωνικό δεσμό με τη δημόσια σφαίρα (Turner, 2016). Αποτέλεσμα αυτού του φαινομένου είναι ο Denizen Type 1 και Denizen Type 2 να βρίσκονται σε μια διαδικασία σύγκλισης με συνέπεια τη διάβρωση της ιδιότητας του πολίτη.

Πέρα από αυτές τις αναφορές, κεντρικό ρόλο επάνω στη θεωρητική κατασκευή της ιδιότητας του πολίτη στις αρχές του 21^{ου} αιώνα κατέχουν οι έννοιες της κοινωνικής επένδυσης και της κοινωνικής καινοτομίας. Το σύνολο των νέων εννοιολογικών εργαλείων της κοινωνικής πολιτικής επικεντρώνεται εξ' ολοκλήρου σε μια προσέγγιση ατομικής ενδυνάμωσης. Η πολιτική της ενεργοποίησης συνυφαίνεται με μια δέσμη μέτρων κατάρτισης του ατόμου (Esping-Andersen et al., 2002). Ωστόσο, μια τέτοια λογική δεν συνδυάζεται με την ύπαρξη ενός δικτύου ασφαλείας που να διασφαλίζει την αξιοπρεπή διαβίωση. Αντίθετα, οποιαδήποτε δράση κοινωνικής υποστήριξης διαπνέεται από τη φιλοσοφία υποβοήθησης των ατόμων να αποκτήσουν ορισμένα προσόντα. Η ανεξαρτησία του ατόμου και η καθοδήγηση για πρωτοβουλίες αυτενέργειας, σύνεσης, υπευθυνότητας και επιχειρηματικότητας είναι θεμελιώδη

συστατικά στοιχεία του νέου πνεύματος παρέμβασης (Woolford and Nelund, 2013) που προάγονται μέσα από τις έννοιες της κοινωνικής επένδυσης και της κοινωνικής καινοτομίας.

Αναλυτικότερα, η έννοια της κοινωνικής επένδυσης στην κοινωνική πολιτική συνδυάστηκε με τη θεώρηση του Giddens (1998) σχετικά με το κράτος κοινωνικών επενδύσεων. Σύμφωνα με τον Giddens αυτή η μορφή κρατικής παρέμβασης συνυφαίνεται στενά με την προσέγγιση του Τρίτου Δρόμου. Πρόκειται για μια επινόηση που προτείνει τη μεταστροφή του κράτους σε επιχειρηματία. Οι δαπάνες διαθέτουν τη μορφή επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο διαμορφώνοντας έναν πολίτη ικανό να αντιμετωπίζει τους κινδύνους που τον αφορούν. Κορυφαίες στρατηγικές κοινωνικών επενδύσεων, κατά τον Giddens, είναι η ανάπτυξη της δια βίου εκπαίδευσης και η έμφαση στην κοινωνική οικονομία. Πρόκειται όμως για δράσεις τα οφέλη των οποίων θα φανούν σε βάθος χρόνου και όχι άμεσα, όπως συμβαίνει με τις πολιτικές αναδιανομής εισοδήματος (Jenson and Saint-Martin, 2003).

Η οπτική της κοινωνικής επένδυσης απομακρύνεται, λοιπόν, από τις πολιτικές αναδιανομής του εισοδήματος και συγκλίνει με μια προοπτική που βασίζεται στην ενίσχυση των ατομικών δεξιοτήτων και της οικονομικής ανταγωνιστικότητας των πολιτών. Ένα προσφιλέσ πεδίο εφαρμογής των πολιτικών κοινωνικής επένδυσης είναι η παιδική φτώχεια, καθώς τέτοιου είδους πολιτικές θεωρείται ότι λειτουργούν προληπτικά για τη μελλοντική ενδυνάμωσή τους (Esping-Andersen et al., 2002). Με αυτά τα μέσα οι πολίτες μπορούν να ανταπεξέλθουν στους κινδύνους και τις μεταβολές που προκύπτουν από τις δομικές μεταπτώσεις της αγοράς (Sherraden, 2003). Με αυτή τη φιλοσοφία παρέμβασης επιβεβαιώνεται η πρωτοκαθεδρία της αγοράς, ενώ το κράτος κυρίως αρκείται στη διευκόλυνση των πολιτών για την αντιμετώπιση των κινδύνων που η πρώτη υποκρύπτει (Πετμεζίδου, 2014).

Η πρόσφατα εισαχθείσα έννοια της κοινωνικής καινοτομίας παραπέμπει στους νέους, 'έξυπνους' τρόπους διευθέτησης των κοινωνικών αναγκών. Η μεταπήδηση και χρήση του όρου «καινοτομία» από το οικονομικό στο κοινωνικό πεδίο συμπίπτει με το φάσμα αλλαγών που καθιστούν το κράτος επιχειρηματία. Ως «κοινωνική καινοτομία» νοούνται οι τοπικά ενσωματωμένες πρακτικές και πολιτικές, οι οποίες μπορούν να οδηγήσουν σε διευθέτηση των κοινωνικών αναγκών όσων ατόμων πλήττονται από φαινόμενα φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού και δεν βρίσκουν για τις ανάγκες

αυτές ικανοποιητικές απαντήσεις από τις κοινωνικές πολιτικές του κράτους ή από την ιδιωτική αγορά (European Commission 2013b: 15).

Οι κοινωνικές καινοτομίες είναι διαδικασίες με τις οποίες οι δρώντες της κοινωνίας των πολιτών αναπτύσσουν νέες τεχνολογίες, στρατηγικές και ιδέες ή/και οργανώσεις για να καλύψουν τις κοινωνικές ανάγκες ή να επιλύσουν κοινωνικά προβλήματα (Cajaiba-Santana, 2014). Καθοριστικός σε αυτή την προσέγγιση λοιπόν είναι ο ρόλος του ενεργού πολίτη και των τοπικών αρχών. Ο συνδυασμός αυτών των δύο διαστάσεων θεωρείται ότι μπορεί να επιφέρει γρηγορότερο και αποτελεσματικότερο εντοπισμό των αναγκών, στοχευμένες λύσεις και άμεσα αντανακλαστικά στη διευθέτηση κοινωνικών ζητημάτων (Keller Lauritzen, 2013: 5).

Όπως θα αναλυθεί στην ενότητα που αναφέρεται στη νομιμοποίηση του υπολειμματικοποιημένου κράτους ευημερίας, με αφορμή την κρίση, οι έννοιες της κοινωνικής επένδυσης και της κοινωνικής καινοτομίας μετουσιώθηκαν σε βασικά στοιχεία ανάπτυξης δράσεων κοινωνικής πολιτικής στην τελευταία Στρατηγική της ΕΕ, τη 'Στρατηγική Ευρώπη 2020'. Το πλαίσιο και το περιεχόμενό της παρουσιάζεται, αφού προηγηθεί η κριτική στην ιδιότητα του υπεύθυνου πολίτη.

5.2 Η Κριτική στην Ιδιότητα του Υπεύθυνου Πολίτη

Η θεμελίωση της Ιδιότητας του Υπεύθυνου Πολίτη αποτελεί μια δεύτερη, εντατικότερη, φάση ενδυνάμωσης των ατομικών υποχρεώσεων και αποδυνάμωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών. Η μετάβαση προς την ιδιότητα του υπεύθυνου πολίτη, στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, συνυφαίνεται με την καλλιέργεια μιας περισσότερο ατομικιστικής κοινωνίας. Βασική αξία αυτής της μορφής κοινωνικής οργάνωσης είναι ότι κάθε άτομο επιδιώκει την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του (Moreno, 2016). Η διάσταση της υπευθυνότητας στην ιδιότητα του πολίτη βρίσκεται στην καρδιά του νεοφιλελεύθερου πολιτικού προγράμματος (Muehlebach, 2012).

Σε αυτή την έκδοση του υπεύθυνου ατομισμού η εκπλήρωση πολλαπλών (κυρίως οικονομικών) υποχρεώσεων για την άσκηση δικαιωμάτων εδραιώνεται ως μια κανονικότητα που διαβρώνει την κοινωνική ιδιότητα του πολίτη (Dwyer, 2004b). Τα

αυξανόμενα κριτήρια επιλεξιμότητας αποτελούν τα φίλτρα αποκλεισμού των πολιτών από τα κοινωνικά δικαιώματα (ενδεικτικά Ferrarini et al., 2013). Στο πλαίσιο της προώθησης των μεταρρυθμίσεων στην κοινωνική πολιτική, τα φίλτρα αυτά νομιμοποιήθηκαν μέσω ενός λόγου βελτίωσης της υπευθυνότητας των πολιτών.

Στη συνηθέστερη εκδοχή η ύπαρξη απασχόλησης είναι η βασικότερη προϋπόθεση για την πρόσβαση σε κοινωνικές παροχές τόσο πριν (Levitas, 1998), όσο και κατά τη διάρκεια της κρίσης (Dwyer and Wright, 2014; Edmiston, 2017). Στο περιβάλλον της κρίσης τα κριτήρια επιλεξιμότητας διευρύνονται και, παράλληλα, το ύψος των κοινωνικών παροχών μειώνεται διαβρώνοντας ακόμα περισσότερο την επίδραση της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη. Η σημερινή υφή της ιδιότητας του πολίτη διαθέτει περισσότερα στοιχεία κοινωνικού ελέγχου, τα οποία υπονομεύουν την επιζητούμενη χειραφέτηση που η ίδια διακηρυκτικά ευαγγελίζεται (Patrick, 2017).

Η κοινωνική υποστήριξη του κράτους κοινωνικής επένδυσης εξαντλείται, σχεδόν, στην ενίσχυση των ατομικών δεξιοτήτων των πολιτών με βασικά εργαλεία την εκπαίδευση και τις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης (Lister, 2004). Μάλιστα, αυτή η υπέρμετρη ρύθμιση της συμπεριφοράς του υπεύθυνου πολίτη είναι αντιστρόφως ανάλογη με την εκτεταμένη απορρύθμιση του συστήματος κοινωνικής προστασίας. Παράλληλα, διαμορφώνεται ένα υπολειμματικοποιημένο φάσμα προστασίας – προνοιακής υφής – για τη διαχείριση της ακραίας φτώχειας. Σε αυτό το φάσμα ιδιαίτερα δυναμική είναι η παρουσία της κοινωνίας των πολιτών και των ιδιωτικών φορέων άσκησης κοινωνικής πολιτικής.

Ταυτόχρονα, η κρίση συμβάλει στην εδραίωση του Προνοιακού Πλουραλισμού ως κεντρική φιλοσοφία για τη διευθέτηση των κοινωνικών προβλημάτων. Ωστόσο, όπως εύστοχα επισημαίνουν οι Carmel και Papadopoulos (2009), αυτές οι εξελίξεις διαθέτουν υψηλή πολιτική σημασία. Αποσυνδέουν την ιδιότητα του πολίτη από το κράτος και τις πολιτικές διαδικασίες ευνοώντας την παραπομπή των πολιτών για την κάλυψη των αναγκών τους σε ένα φάσμα οργανώσεων που δεν έχουν καμία υποχρέωση λογοδοσίας για τις δράσεις τους. Κατά προέκταση, τέτοιου είδους πρακτικές ενθαρρύνουν την αποπολιτικοποίηση των πολιτών (Bruszt and Vedres, 2008).

Αναμφισβήτητα, η άποψη για το κράτος κοινωνικών επενδύσεων συνάδει με τη νεοφιλελεύθερη αντίληψη περί πρωτοκαθεδρίας των μηχανισμών της αγοράς και τη γλώσσα της εξατομίκευσης των κοινωνικών κινδύνων, με τη διαφορά ότι το κράτος

επιφορτίζεται με τη δημιουργία συνθηκών διευκόλυνσης στα άτομα προκειμένου να τους αντιμετωπίσουν (Πετμεζίδου, 2014: 24). Εντούτοις, η λιτότητα στις κοινωνικές πολιτικές αυτής της οικονομοκεντρικής εκδοχής ιδιότητας του πολίτη υπονομεύει την αποτελεσματικότητά της και την καθολικότητά της (Edmiston, 2017).

5.3 Η Εδραίωση του Υπολειμματικοποιημένου Κράτους Ευημερίας

Η Μεγάλη Ύφεση του 2008 προξένησε αλυσιδωτές επιπτώσεις σε παγκόσμια εμβέλεια. Για τη διαχείρισή της τόσο οι κεντρικές πολιτικές αποφάσεις της ΕΕ επέλεξαν, αντί αύξησης, τη μείωση των δημοσιονομικών δαπανών (Bermeo and Pontusson, 2012). Πρόκειται επομένως για μια οικονομική ύφεση με εγγενείς παραδοξότητες. Η κυριότερη από αυτές είναι η ενίσχυση, αντί της ανατροπής, της κυρίαρχης ιδεολογίας που την προξένησε (Paratheodorou, 2014).

Με βάση τις πολιτικές επιλογές που θα αναλυθούν παρακάτω υποστηρίζεται ότι η Μεγάλη Ύφεση του 2008 αξιοποιήθηκε ως όχημα νομιμοποίησης της αποδιάρθρωσης της κοινωνικής πολιτικής. Πρόκειται για τη δεύτερη φάση υπολειμματικοποίησης του κράτους ευημερίας, με μεγαλύτερη ταχύτητα στις μεταρρυθμίσεις και περισσότερο απότομες πολιτικές απορρύθμισης της κοινωνικής προστασίας, όπου αυτό απαιτείται. Μάλιστα, για την εξυπηρέτηση αυτού του νεοφιλελεύθερου σχεδίου, συχνά, παρατηρήθηκαν φαινόμενα δημοκρατικής εκτροπής (ενδεικτικά Πετμεζίδου, 2014; Armingeon and Guthmann, 2014; Hoffmann-Lange, 2015). Χαρακτηριστικές είναι εδώ οι διαδικασίες και οι μέθοδοι που ακολουθήθηκαν για την επιβολή και την υλοποίηση των προγραμμάτων δημοσιονομικής προσαρμογής που θα αναφερθούν στη συνέχεια.

Με αφορμή την κρίση, ο οικονομοκεντρικός χαρακτήρας της ΕΕ τέθηκε στις ράγες μιας ορντολιμπεραλιστικής κατεύθυνσης (Dale and El-Ehany, 2013), προωθώντας με μεγαλύτερη ένταση την προϋπάρχουσα οικονομική πολιτική. Αυτό συνέβη μέσω του «εξάπτυχου» (six-pack) του 2011 για την τροποποίηση του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης, του Δημοσιονομικού Συμφώνου του 2012 και του «δίπτυχου» (two-pack) του 2013 για την αξιολόγηση των εθνικών σχεδίων δημοσιονομικών προγραμμάτων. Διακηρυκτικός της στόχος ήταν η αποφυγή μη βιώσιμων δημόσιων οικονομικών. Έτσι, η απαίτηση ισοσκελισμένων προϋπολογισμών των κρατών μελών,

η ενεργοποίηση μηχανισμών του κράτους έκτακτης ανάγκης και οι εκτεταμένες περικοπές στις κοινωνικές δαπάνες διαμορφώνουν το νέο κοινωνικοοικονομικό τοπίο (Δημουλάς και Κουζής, 2018: 11).

Όλα αυτά τα νέα εργαλεία διακυβέρνησης συμβάλουν στην ενίσχυση της δημοσιονομικής πειθάρχησης των κρατών μελών, καθώς καθιστούν αυστηρότερους κανόνες επιτήρησης και ελέγχου (de la Porte and Heins, 2015). Ωστόσο, πρόκειται για μια ακόμα όψη των ασφυκτικών πολιτικών οικονομικής εναρμόνισης οι οποίες, σε αντιδιαστολή με τις πρακτικές προαιρετικής κοινωνικής σύγκλισης, συνιστούν υλικά που προστίθενται σε ένα αρνητικό μίγμα έξαρσης της κοινωνικής αποδιάρθρωσης. Το μίγμα αυτό συνδιαμορφώνεται από την όξυνση των κοινωνικών προβλημάτων, εξαιτίας τουλάχιστον τριών παραγόντων: α) της προϊούσας κρίσης της κοινωνικής πολιτικής πριν την οικονομική κρίση, εξαιτίας της προϋπάρχουσας νεοφιλελεύθερης κατεύθυνσης β) των επιπτώσεων που επιφέρει η κρίση στην επιδείνωση των κοινωνικών προβλημάτων και γ) της υπέρμετρης φτωχοποίησης που επιφέρουν οι πολιτικές λιτότητας που οδηγούν σε εκτεταμένες περικοπές στα συστήματα κοινωνικής προστασίας.

Μια άλλη όψη του νέου μίγματος διαχείρισης που επιβλήθηκε από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς ήταν οι πολιτικές σοκ που εφαρμόστηκαν, μέσω των προγραμμάτων δημοσιονομικής προσαρμογής για τις οικονομίες των κρατών μελών που προσέφυγαν σε αιτήματα διεθνούς οικονομικής υποστήριξης (Mahon et al., 2015). Πρώτα η Ελλάδα, μετά η Ιρλανδία και στη συνέχεια η Πορτογαλία και η Κύπρος αναγκάστηκαν να εφαρμόσουν τις οικονομικές επιταγές των Θεσμών με σημαντικές κοινωνικές επιπτώσεις. Οι πολιτικές αυτές αποκλήθηκαν, περιφραστικά, στον δημόσιο λόγο ως 'μνημόνια'. Η επιβολή τους είχε ως συνέπεια τη διαμόρφωση μιας εγγενούς αντίφασης: η εκτεταμένη αποδυνάμωση της κοινωνικής πολιτικής συνέβη ταυτόχρονα με την απότομη όξυνση των κοινωνικών προβλημάτων (Kourachanis, 2019).

Ο σχεδιασμός των μνημονίων εκπονήθηκε υπό την επιρροή μιας έντονα τεχνοκρατικής νοοτροπίας (Hardimann et al., 2017: 4). Η υιοθέτησή της αποσκοπούσε στην εξυπηρέτηση πολλαπλών στοχεύσεων. Μερικές από αυτές ήταν ο περιορισμός των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και η επίτευξη πλεονασμάτων, η διασφάλιση της βιωσιμότητας του δημόσιου χρέους, η διάσωση και σταθεροποίηση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, η τόνωση της ανταγωνιστικότητας των εθνικών

οικονομιών και η επαναφορά στο πλαίσιο δημοσίου δανεισμού από τις παγκόσμιες αγορές (European Commission, 2010a: 39-42). Η προσέγγιση αυτή υπηρετούσε μια μονοδιάστατη τεχνική λογική εκπλήρωσης των εκάστοτε ποσοτικών στόχων. Σπέρματα αυτής της απολιτικής αντίληψης ενυπάρχουν ήδη από τα μεταρρυθμιστικά προγράμματα της δεκαετίας του 1990 που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (Preece, 2009).

Ένα πρωτόγνωρο χαρακτηριστικό του μίγματος πολιτικής που υιοθετήθηκε και για τις τέσσερις χώρες ήταν η εμπλοκή του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ). Επρόκειτο για την πρώτη του εμπλοκή σε πρόγραμμα υποστήριξης κρατών μελών της ΕΕ. Το ΔΝΤ, μαζί με την Παγκόσμια Τράπεζα, αποτελούν δύο βασικούς θεσμούς άσκησης παγκόσμιας οικονομικής διακυβέρνησης νεοφιλελεύθερου προσανατολισμού (Güven, 2012: 869). Μερικά από τα κυριότερα γενικά στοιχεία των παρεμβάσεων του είναι η εντατική συρρίκνωση των δαπανών για κοινωνική πολιτική, η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και οι μισθολογικές περικοπές, καθώς και οι εκτεταμένες ιδιωτικοποιήσεις της δημόσιας περιουσίας (Danaher, 1994).

Μέσα σε αυτό το δυσοίωνα περιβάλλον της ύφεσης, η Στρατηγική ‘Ευρώπη 2020’ κλήθηκε να διαμορφώσει τις νέες βασικές κατευθύνσεις της ΕΕ εν μέσω κρίσης. Οι τρεις τιθέμενες προτεραιότητες ήταν η έξυπνη ανάπτυξη, η διατηρήσιμη ανάπτυξη και η ανάπτυξη χωρίς αποκλεισμούς [COM (2010) 2020 final]. Σχετικά με την ανάπτυξη χωρίς αποκλεισμούς διατυπωνόταν η στοχοθέτηση επίτευξης μιας οικονομίας με υψηλή απασχόληση που θα επιτυγχάνει κοινωνική και εδαφική συνοχή. Από την πρώτη, κίολας, διατύπωση των προτεραιοτήτων της νέας ευρωπαϊκής στρατηγικής διαπιστώνεται ότι η ανάπτυξη εξακολουθεί να αποτελεί το επίκεντρο γύρω από το οποίο περιστρέφεται το σύνολο των υπό ανάλυση ζητημάτων.

Μεταξύ των πρωταρχικών στόχων της ‘Ευρώπη 2020’, με όρους κοινωνικής πολιτικής, ήταν: η αύξηση των ποσοστών απασχόλησης από το 69% στο 75% του πληθυσμού παραγωγικής ηλικίας, η μείωση των ποσοστών της πρόωρης σχολικής εγκατάλειψης από 15% στο 10%, καθώς και η εξάλειψη του αριθμού Ευρωπαίων που ζουν κάτω από τα εθνικά όρια φτώχειας κατά 20 εκατομμύρια. Ως κεντρική εμβληματική πρωτοβουλία στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής τέθηκε η Ευρωπαϊκή Πλατφόρμα για την Αντιμετώπιση της Φτώχειας [COM (2010) 2020 final].

Σε κοινοτικό επίπεδο ο στόχος αυτός επιδιώχθηκε με τρεις επιμέρους άξονες: πρώτον, με τον μετασχηματισμό της Ανοιχτής Μεθόδου Συντονισμού για τον κοινωνικό αποκλεισμό και την κοινωνική προστασία σε μια πλατφόρμα συνεργασίας, αξιολόγησης και ανταλλαγής βέλτιστων πρακτικών, σε μέσο δράσεων για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού και σε στοχευμένες ενισχύσεις για την προώθηση αυτών των δράσεων θα προέρχονται από διαρθρωτικά ταμεία, όπως το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο. Δεύτερον, με την κατάρτιση και εφαρμογή προγραμμάτων για την προώθηση της κοινωνικής καινοτομίας για τα πιο ευάλωτα άτομα με έμφαση στην ανάπτυξη καινοτόμων ευκαιριών εκπαίδευσης, κατάρτισης και απασχόλησης σε ευάλωτες ομάδες. Τρίτον, με την αξιολόγηση της βιωσιμότητας των συστημάτων κοινωνικής προστασίας και συνταξιοδότησης.

Βασικό εργαλείο για την υλοποίηση της Στρατηγικής ορίστηκε το Πακέτο Κοινωνικής Επένδυσης (Social Investment Package), το οποίο δημοσιεύθηκε το 2013 με σκοπό να συμβάλλει στην εφαρμογή της Στρατηγικής. Το Πακέτο προσφέρει συμβουλευτικές κατευθύνσεις προς τα κράτη μέλη, προκειμένου να καταφέρουν να αναπτύξουν αποτελεσματικότερες κοινωνικές πολιτικές ώστε να αντιμετωπίσουν τις σημαντικές κοινωνικές προκλήσεις που αντιμετωπίζουν εξαιτίας της οικονομικής κρίσης και των δημογραφικών αλλαγών.

Κύριος σκοπός του Πακέτου Κοινωνικής Επένδυσης είναι η επικέντρωση στις ανθρώπινες δεξιότητες. Οι πολιτικές προσανατολίζονται προς την ενδυνάμωση των ανθρώπινων ικανοτήτων και την εφαρμογή δράσεων υποστήριξης που να δίνουν την ευκαιρία πρόσβασης σε πλήρη απασχόληση και στην κοινωνική ζωή. Στο πλαίσιο αυτό, οι στοχεύσεις του κατευθύνθηκαν προς την αποτελεσματικότερη διάθεση των πόρων για την εξασφάλιση επαρκών και βιώσιμων συστημάτων κοινωνικής προστασίας, προς επένδυση στην απόκτηση δεξιοτήτων και ικανοτήτων, έτσι ώστε τα άτομα να έχουν περισσότερες πιθανότητες να ενταχθούν στην κοινωνία και την αγορά εργασίας και, τέλος, προς αποτελεσματικότερα συστήματα κοινωνικής προστασίας που θα ανταποκρίνονται στις ανάγκες των ατόμων σε κρίσιμες περιόδους της ζωής τους (European Commission, 2013a).

Παράλληλα, στην ‘Ευρώπη 2020’ δεσπόζει η έννοια της κοινωνικής καινοτομίας. Όπως αποτυπώνεται στη φιλοσοφία της Στρατηγικής, οι κοινωνικές καινοτομίες προσφέρουν λύσεις σε κοινωνικά αιτήματα και προκλήσεις. Κι αυτό καθώς

επιτυγχάνουν μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα μέσω συμπράξεων που αναπτύσσουν μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, καθώς και με την ενεργό συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί πως ο όρος κοινωνική καινοτομία χρησιμοποιείται συχνά για τα ζητήματα κοινωνικής πολιτικής τα τελευταία χρόνια. Μια σημαντική πτυχή του σχετικού προβληματισμού εστιάζει στην ανεύρεση τρόπων μείωσης του γραφειοκρατικού κόστους και αύξησης της κοινωνικής αποδοτικότητας των κοινωνικών υπηρεσιών με τη διαμόρφωση ενός πλαισίου καινοτόμων εγχειρημάτων στον τομέα των υπηρεσιών. Στο πλαίσιο αυτό η ανάπτυξη πρακτικών ευελιξίας και καινοτομίας εκλαμβάνονται ως συμφέρουσες λύσεις για τη διαμόρφωση κοινωνικών παρεμβάσεων.

Η Πλατφόρμα για την Καταπολέμηση της Φτώχειας και του Κοινωνικού Αποκλεισμού προώθησε πρακτικές του κοινωνικού πειραματισμού στα πεδία της κοινωνικής πολιτικής. Θεμελιώδης αρχή της έννοιας του κοινωνικού πειραματισμού είναι η πιλοτική δοκιμή μιας κοινωνικής παρέμβασης σε ένα μικρό δείγμα πληθυσμού, ώστε με τον τρόπο αυτό να εξεταστεί η αποτελεσματικότητά της πριν αποφασιστεί αν θα εφαρμοσθεί σε γενική κλίμακα (J-Pal Europe, 2011: 2). Οι κοινωνικές καινοτομίες, κατά μια προσέγγιση, αναφέρονται σε τοπικά ενσωματωμένες πρακτικές και πολιτικές, οι οποίες βοηθούν όσους πλήττονται από φαινόμενα φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού να ικανοποιήσουν τις βασικές τους ανάγκες. Ανάγκες για τις οποίες δεν βρίσκουν ικανοποιητικές λύσεις στις κοινωνικές πολιτικές μάκρο-επιπέδου ή στην ιδιωτική αγορά (Oosterlynck et al., 2013: 3). Για τους παραπάνω λόγους το πλαίσιο της Καινοτομίας στην Πλατφόρμα εφαρμόζεται με πρωτοβουλίες συμπράξεων μεταξύ κράτους, κοινωνίας των πολιτών και αγοράς, μέσω της διεύρυνσης και ενίσχυσης της συμμετοχής των ενδιαφερόμενων μερών αλλά και με τις δράσεις κοινωνικής οικονομίας και κοινωνικής επιχειρηματικότητας [COM (2010) 2020 Final].

Οι εξελίξεις σε οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο την περίοδο της Μεγάλης Ύφεσης του 2008 αναδεικνύουν την απόλυτη νομιμοποίηση της πρωτοκαθεδρίας της αγοράς έναντι του κοινωνικού κράτους. Αυτό γίνεται αντιληπτό με τις πρακτικές που ακολουθήθηκαν για την εδραίωση του υπολειμματικοποιημένου κράτους ευημερίας που προσφέρει ακόμα μεγαλύτερα περιθώρια ελευθερίας στην ιδιωτική οικονομία. Οι όποιες αντιστάσεις για τη μεταβίβαση ευθυνών της κοινωνικής πολιτικής από το

κράτος προς μη κρατικούς φορείς με το ξέσπασμα της κρίσης κάμφθηκαν (Fine, 2012). Η ίδια η επιβολή του αχαλίνωτου νεοφιλελευθερισμού ως μονόδρομου οδήγησε τα ευρωπαϊκά κράτη ευημερίας σε αξιοσημείωτες απορρυθμίσεις (Hermann, 2017) με συνέπεια την όξυνση των κοινωνικών προβλημάτων.

Η κρίση προσέφερε την επιζητούμενη αφορμή νομιμοποίησης του Προνοιακού Πλουραλισμού ως κυρίαρχης φιλοσοφίας κοινωνικών παρεμβάσεων. Στα χρόνια της λιτότητας, η εδραίωση των ΜΚΟ ως κυματοθραύστη των αυξανόμενων κοινωνικών προβλημάτων απέκτησε κοινωνική αποδοχή, καθώς πολλά κράτη βίωναν τη δημοσιονομική χρεοκοπία. Σε μια τέτοια συγκυρία όψεις της κοινωνίας των πολιτών κλήθηκαν, σε μη κυβερνητικό επίπεδο, να υποκαταστήσουν την κρατική αφλογιστία και να αναδείξουν, σε κινηματικό επίπεδο, τη σημαντική αποσύνδεση των κοινωνικών δικαιωμάτων από την ιδιότητα του πολίτη. Η ίδια η κρίση αξιοποιήθηκε, λοιπόν, από τις κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις, ως ένα όχημα περαιτέρω ελαχιστοποίησης της κρατικής παρέμβασης στο κοινωνικό πεδίο (Stockhammer, 2012).

Στο πλαίσιο υπολειμματικοποίησης του κράτους ευημερίας, η αναεμπορευματοποίηση των κοινωνικών παροχών συντελείται με επιταχυνόμενη τάση. Η δικαιωματική βάση της ιδιότητας του πολίτη αντικαθίσταται από μια εκδοχή ιδιότητας του υπεύθυνου πολίτη που διαθέτει την ικανότητα να 'καταναλώνει' κοινωνικές παροχές (Clarke et al., 2007). Αυτό σημαίνει ότι κάθε πολίτης μπορεί να ασκήσει τα δικαιώματά του, εφόσον μπορεί να ανταποκριθεί στην εκπλήρωση των ευθυνών του στο πλαίσιο κανόνων της αγοράς. Ο υπεύθυνος πολίτης/καταναλωτής, σε αυτό το σχήμα εξατομικευμένης και εμπορευματοποιημένης κοινωνικής προστασίας, θα πρέπει να είναι προνοητικός, ώστε σε κανένα σημείο της πορείας ζωής του να μην εμφανίσει κοινωνικές μειονεξίες που δεν θα μπορεί να αντιμετωπίσει από μόνος του (Blackburn, 2008: 256).

5.4 Ερμηνείες για τη Μετάβαση στο Υπολειμματικοποιημένο Κράτος Ευημερίας

Η Μεγάλη Ύφεση του 2008 στάθηκε αφορμή για την επιτάχυνση διαδικασιών νομιμοποίησης της υπολειμματικοποίησης του κράτους ευημερίας. Τάση η οποία είχε ξεκινήσει πριν την κρίση με ήπιο και μεταρρυθμιστικό τρόπο. Συνέπεια της υιοθέτησης των απότομων και απορρυθμιστικών παρεμβάσεων στα συστήματα κοινωνικής προστασίας ήταν οι απόπειρες ερμηνείας του μετασχηματισμού τους με την κρίση και την οικονομική ύφεση ως ανεξάρτητη μεταβλητή. Η διάσταση αυτή κατέχει κεντρική θέση σε όλο το φάσμα των επιμέρους ερμηνευτικών εγχειρημάτων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μια σειρά διαφορετικών προσεγγίσεων με επιρροή από τον νέο-θεσμισμό, τη δημοσιονομική κοινωνιολογία αλλά και από ερμηνευτικές κατηγορίες που θέτουν στο επίκεντρο την οπτική του λόγου επιδίωξαν να εξηγήσουν γιατί η κρίση οδηγεί σε μια εκδοχή υπολειμματικοποιημένου κράτους ευημερίας.

Μια πρώτη απόπειρα ερμηνείας γύρω από τις ρίζες της Μεγάλης Ύφεσης του 2008 εντάσσεται στην κατηγορία των νεο-θεσμικών προσεγγίσεων με επίκεντρο το ρεύμα των ποικιλομορφιών του καπιταλισμού. Κεντρική διάσταση σε αυτό το πλέγμα ανάλυσης κατέχει το πρότυπο ανάπτυξης (growth model) που έχει υιοθετηθεί από τους θεσμούς σε παγκόσμια και ευρωπαϊκή κλίμακα (ενδεικτικά Iversen et al., 2016). Επίσης αφορά στις επιπτώσεις του στις οικονομίες των κρατών μελών. Οι κανόνες που έχουν παγιωθεί από τους θεσμούς δεν έχουν προβλέψει διαδικασίες εξισορρόπησης των τρεχουσών δημοσιονομικών ελλειμμάτων από τις κυβερνήσεις. Επιπρόσθετα, δεν υπάρχουν θεσμικά μέσα για την αντιμετώπιση των παγκόσμιων ανισορροπιών με συνέπεια τα διάφορα μοντέλα καπιταλιστικής ανάπτυξης να αναπαράγονται με τρόπους που προκαλούν επαναλαμβανόμενα οικονομικά προβλήματα, όπως η πρόσφατη Μεγάλη Ύφεση (Iversen and Soskice, 2013). Όλες αυτές οι εξελίξεις αναδεικνύουν τις δομικές ανεπάρκειες της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης και των θεσμικών δυνατοτήτων διαχείρισης μιας κρίσης μεγάλου μεγέθους. Σε αυτό το πλαίσιο σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η διαδικασία υπερχρέωσης των εθνικών οικονομιών.

Οι οικονομίες των χωρών της Περιφέρειας, όπως η Ελλάδα, η Πορτογαλία, η Ισπανία και η Κύπρος, αλλά και η Ιρλανδία, στάθηκαν αδύναμες στη διαχείριση του εθνικού

χρέους τους με αποτέλεσμα να οδηγηθούν στην επιβολή ασφυκτικών δημοσιονομικών περικοπών από τους Ευρωπαϊκούς Θεσμούς και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (McBride et al., 2015). Η ίδια η διαδικασία διαχείρισης της κρίσης με τη λογική των δημοσιονομικών περικοπών και της υπολειμματικοποίησης της κοινωνικής προστασίας οδηγεί στην έξαρση των ανισοτήτων μεταξύ των ανεπτυγμένων οικονομιών της Βόρειας και Δυτικής Ευρώπης και των χωρών της Νοτιοανατολικής επικράτειας (Johnston and Regan, 2016).

Άλλες μελέτες νέο-θεσμικής προέλευσης αναφέρονται στη Μεγάλη Ύφεση του 2008 ως το αποκορύφωμα των διαδικασιών δημοσιονομικού ελέγχου που ξεκίνησαν από την Πετρελαϊκή κρίση του 1970. Οι διαδικασίες αυτές, υπό την επιρροή του νεοφιλελευθερισμού, έλαβαν τη μορφή κρατικών πολιτικών που σχεδιάστηκαν με στόχο την αποδυνάμωση του πλαισίου προστασίας της απασχόλησης και της αποφασιστικής αναδιάταξης της ισορροπίας των κοινωνικών δυνάμεων υπέρ της καπιταλιστικής τάξης (Heyes et al., 2012). Η συρρίκνωση της διαπραγματευτικής ισχύος των συνδικάτων και η αδυναμία τους να επηρεάσουν την ημερήσια διάταξη της δημόσιας πολιτικής κατά το τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εμφάνιση της τρέχουσας κρίσης (Nolan, 2011).

Παρόμοια λογική διακατέχει την προσέγγιση που η Πετμεζίδου (2014: 21-23) ονομάζει οπτική της εκτροπής (policy drift). Η οπτική της εκτροπής υποστηρίζει ότι ο κοινωνικός ρόλος των δημόσιων πολιτικών εξαρτάται όχι μόνο από το περιεχόμενο των θεσμοθετημένων νόμων, αλλά, και επίσης από τον δυναμικό τρόπο με τον οποίο οι νόμοι αυτοί αλληλεπιδρούν με τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Έτσι, μπορεί οι νόμοι να παραμένουν αμετάβλητοι αλλά το αναδιανεμητικό εύρος των κοινωνικών πολιτικών να περιορίζεται, εξαιτίας της οικονομικής ύφεσης ή των πολιτικών λιτότητας (Hacker, 2004).

Σύμφωνα με τον Pierson (2011) τα τελευταία χρόνια αυτή η εγγενής αντίφαση είναι υπαρκτή. Η ανθεκτικότητα των κοινωνικών δαπανών για ορισμένες δράσεις συνυπάρχει με την όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων. Αυτές οι αλλαγές στους κοινωνικούς δείκτες δεν απορρέουν τόσο από το φάσμα των νέων κοινωνικών κινδύνων, όπως αυτοί περιγράφηκαν παραπάνω, αλλά από τις πολιτικές αποφάσεις για αλλαγές στους θεσμούς που αφορούν στις εργασιακές σχέσεις, το σύστημα φορολόγησης, τη δημοσιονομική πειθάρχηση, κ.α. Αλλαγές που εντείνουν τις

κοινωνικές ανισότητες, διαβρώνουν την αναδιανεμητική επίδραση των θεσμών κοινωνικής προστασίας και προσαρμόζουν τις όποιες κατευθύνσεις προς τα συμφέροντα της οικονομικής ολιγαρχίας.

Για τους παραπάνω λόγους το κύριο φάσμα της νέο-θεσμικής προσέγγισης υποστηρίζει ότι η διασφάλιση βιώσιμης οικονομικής ανάπτυξης δεν εξαρτάται μονάχα από σωστές οικονομικές επιλογές, αλλά επίσης από τη διαμόρφωση κατάλληλων θεσμικών υποδομών που να μπορούν να παρέχουν δικλίδες ασφαλείας για την αποφυγή δημοσιονομικών ολισθημάτων. Για τον σκοπό αυτό είναι απαραίτητη η προσαρμογή των οικονομικών και κοινωνικών πολιτικών στις κατάλληλες θεσμικές συνθήκες κάθε διαφορετικού τύπου πολιτικής οικονομίας (Hall, 2017).

Μια δεύτερη κατηγορία είναι εκείνη των ερμηνειών με χαρακτηριστικά δημοσιονομικής κοινωνιολογίας (βλ. Κωτσονόπουλος, 2016: 223-4). Στην παρούσα φάση της Μεγάλης Ύφεσης του 2008 οι προσεγγίσεις αυτές συσχετίζουν την κρίση με τη σχέση που αναπτύσσουν τα κράτη με τις παγκόσμιες χρηματοπιστωτικές αγορές. Σε αυτές τις αναλύσεις ένα αόρατο νήμα συνδέει την Χρηματοπιστωτική Κρίση του '08 με την Πετρελαϊκή κρίση της δεκαετίας του 1970. Πρόκειται για δομικές κρίσεις του καπιταλιστικού συστήματος.

Σύμφωνα με τις αναλύσεις αυτές η ύφεση της δεκαετίας του 1970 οδήγησε τα κράτη ευημερίας σε εκτεταμένες δημοσιονομικές περικοπές. Εναλλακτικές πολιτικές, όπως η απελευθέρωση των χρηματαγορών, οδήγησαν στην αύξηση του ιδιωτικού χρέους που αντικατοπτρίστηκε στην κρίση του 2008. Προκειμένου να διασωθεί το χρηματοπιστωτικό σύστημα τα κράτη ανέλαβαν τη διαχείριση του χρέους καταλήγοντας σε δημοσιονομικό εκτροχιασμό. Εν ολίγοις, επιτελέστηκε μια διαδικασία κοινωνικοποίησης του κόστους του χρηματοπιστωτικού συστήματος θυσιάζοντας ένα μεγάλο φάσμα της υπόστασης των συστημάτων κοινωνικής προστασίας. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον το μέτρο ισορροπίας μεταξύ καπιταλισμού και δημοκρατίας φαίνεται να αναδιατάσσεται με ροπή προς μια δημοκρατία της αγοράς (Κωτσονόπουλος, 2016: 223-6).

Ο Wolff, στο έργο του *Capitalism Hits the Fan* (2010), ερμηνεύει την κρίση του 2008 ως μια συνέπεια του μίγματος της έκρηξης κέρδους μετά το 1970, της επέκτασης του χρηματοπιστωτικού συστήματος με όχημα το χρέος και της φούσκα της αγοράς ακινήτων. Οι παραπάνω εξελίξεις είχαν ως αποτέλεσμα τη στασιμότητα των μισθών.

Οι Αμερικανοί εργαζόμενοι εξαναγκάστηκαν να καταφύγουν σε μια δυσλειτουργική σπείρα δανεισμού και χρέους που τελικά εξερράγη μέσω της κατάρρευσης των ενυπόθηκων δανείων. Με την τοποθέτηση της κρίσης του 2008 σε αυτό το ευρύτερο ιστορικό και συστηματικό πλαίσιο, ο Wolff υποστηρίζει ότι τα προγράμματα διάσωσης με τον τρόπο και το περιεχόμενο που εφαρμόστηκαν δεν ήταν επαρκή για την αντιμετώπιση των πραγματικών αιτιών της κρίσης.

Μια άλλη μελέτη που θίγει το φαινόμενο της υπερχρέωσης είναι εκείνη του Lazzarato (2011). Ο Lazzarato επισημαίνει ότι το οικονομικό χρέος βρίσκεται στην καρδιά του νεοφιλελεύθερου προγράμματος. Πρόκειται για μια πολιτική επινόηση που παράγει συνθήκες εξάρτησης μεταξύ πιστωτή και οφειλέτη. Η δομική παράμετρος του χρέους δεν αποτελεί μειονέκτημα της κυρίαρχης ιδεολογίας, αντίθετα συνιστά κινητήριο μοχλό της κερδοφορίας των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Η οικονομία του χρέους αποτελεί προϊόν του καπιταλισμού που εξυπηρετεί τη συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους και τη διεξαγωγή μιας ανεστραμμένης αναδιανομής εις βάρος των κοινωνικά ασθενέστερων και εις όφελος των οικονομικών ελίτ. Παράλληλα, λειτουργεί σαν μηχανισμός διακυβέρνησης συλλογικών και ατομικών σωμάτων, μέσα από τη σχέση πιστωτή-οφειλέτη. Η χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 ήταν ένα σημείο καμπής για την ολοκληρωτική μεταστροφή από το κοινωνικό κράτος προς την κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου, γεγονός που επιδιωκόταν εδώ και τέσσερις δεκαετίες από το μπλοκ εξουσίας. Έτσι, οι πολιτικές λιτότητας που παγιώνει το νεοφιλελεύθερο πολιτικό πρόγραμμα έχουν ως επίκεντρο τις απότομες περικοπές στα συστήματα κοινωνικής προστασίας και στις κρατικές υπηρεσίες εν γένει (Lazzarato, 2011).

Άλλοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι η πρώτη κρίση του 21^{ου} αιώνα αποτελεί την τρίτη κρίση στην οικονομική θεωρία. Πρόκειται για μια κρίση που επηρεάζει τόσο τις ορθόδοξες, όσο και τις ετερόδοξες προσεγγίσεις. Αυτή η κρίση διαδέχεται την πρώτη που χρονολογικά εντάσσεται στη δεκαετία του 1980 και τη δεύτερη στη δεκαετία του 1990. Στη νέα καπιταλιστική μορφολογία έχει αναδυθεί ένας νέος τύπος χρηματοοικονομικής αστάθειας κι έτσι οι νέες διαδικασίες εμφανίζονται από μόνες τους μη βιώσιμες (Bellofiore and Halevi, 2011).

Επιπρόσθετα, η μελέτη του Wolfgang Streeck (2014) υποστηρίζει ότι η κρίση του 2008 αποτελεί μέρος της βαθιάς διαδικασίας αναδιάρθρωσης του μεταπολεμικού

Κεϋνσιανού καπιταλιστικού προτύπου που ξεκίνησε από τη δεκαετία του 1970. Από τη στιγμή που οι ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης στις Δυτικές χώρες άρχισαν να μειώνονται από τη δεκαετία του 1970 η εξισορρόπηση μεταξύ οικονομικής κερδοφορίας και εκλογικής επιτυχίας ήταν ολοένα δυσκολότερη. Εκεί αναδύεται το διαζευκτικό δίλημμα μεταξύ δημοκρατίας και χρηματοπιστωτικού συστήματος. Η Μεγάλη Ύφεση του 2008 έφερε στο προσκήνιο ακριβώς αυτή τη σύγκρουση μεταξύ της λαϊκής βούλησης και των αγορών. Κατάληξη της οποίας θα είναι η επικράτηση του καπιταλισμού ή της δημοκρατίας, καταμαρτυρώντας προς ώρας την υπερίσχυση του πρώτου εις βάρος της δεύτερης. Η διαδικασία αυτής της αναδιάρθρωσης σχολιάζεται ως μια αντεπανάσταση του κεφαλαίου απέναντι στο πλαίσιο αναδιανεμητικής παρέμβασης των μεταπολεμικών χωρών της Δύσης και στην επαναφορά της πρωτοκαθεδρίας της οικονομίας έναντι της δημοκρατίας (Streeck, 2014).

Τέλος, ο Kilman (2015) αποδίδει τη Μεγάλη Ύφεση σε υποκειμενικές αιτίες. Ο ρυθμός απόδοσης των επενδύσεων σε πάγια περιουσιακά στοιχεία των αμερικανικών επιχειρήσεων μειώθηκε καθ' όλη τη διάρκεια των τελευταίων πενήντα ετών πριν από την ύφεση. Η επιβράδυνση των επενδύσεων οδήγησε σε μείωση του ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης, η οποία ήταν η κύρια αιτία της αύξησης του χρέους και των επακόλουθων περικοπών στις δημόσιες δαπάνες (Kilman, 2015).

Η τρίτη ερμηνευτική προσέγγιση εστιάζει στη διάσταση του λόγου που κατασκευάζεται για τη νομιμοποίηση της τάσης υπολειμματικοποίησης του κράτους ευημερίας. Αυτή η κατηγορία αναφέρεται στο ευρύτερο πλαίσιο που διαμορφώνεται στον δημόσιο λόγο για τη νομιμοποίηση των απορρυθμιστικών παρεμβάσεων αλλά και στο εύχο περιεχόμενο από το οποίο συνοδεύονται. Εδώ, τα συστημικά μέσα μαζικής ενημέρωσης, οι κυβερνητικοί εκπρόσωποι και άλλοι επίσημοι ή ανεπίσημοι δρώντες που επηρεάζουν την κοινή γνώμη στρατολογούνται για την προβολή της περικοπής των κοινωνικών δαπανών ως επιβεβλημένων ή ως παρεμβάσεων που μακροπρόθεσμα υπηρετούν τη βιωσιμότητα του συστήματος κοινωνικής προστασίας (Πετμεζίδου, 2014: 20).

Μια σειρά μελετών έχει ασχοληθεί με αυτή την ερμηνευτική διάσταση στα χρόνια της τρέχουσας κρίσης. Η Vis (2009) αξιοποιώντας τη συμπεριφοριολογική θεωρία της προοπτικής θεωρεί ότι η διαμόρφωση μιας επιδεινωμένης κοινωνικοοικονομικής κατάστασης είναι απαραίτητη για την εφαρμογή αντι-δημοφιλών μεταρρυθμίσεων.

Ειδικότερα, υποστηρίζει ότι ο βαθμός στον οποίο μια κυβέρνηση αναλαμβάνει μια μη δημοφιλή μεταρρύθμιση σε μια δεδομένη περίοδο διακυβέρνησης, εξαρτάται από το μέγεθος του πολιτικού κόστους.

Εάν μια κυβέρνηση λειτουργεί υπό συνθήκες άνετης κοινωνικοοικονομικής κατάστασης (π.χ. μια ανθηρή οικονομία, χαμηλά επίπεδα ανεργίας) ή/και μια σταθερή πολιτική θέση (π.χ. μεγάλη κοινοβουλευτική πλειοψηφία), τότε θα αποφύγει τον κίνδυνο να προχωρήσει σε αντικοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Αντίθετα, αν υπάρχει μια δυσμενής κοινωνικοοικονομική συνθήκη (π.χ. οικονομική ύφεση, υψηλά ποσοστά ανεργίας) ή/και βρίσκεται σε εξασθενημένη πολιτική θέση (π.χ. χαμηλά ποσοστά στις δημοσκοπήσεις), τότε θα αποδεχθεί το ρίσκο του κινδύνου για ριψοκίνδυνες πολιτικές αλλαγές. Ως εκ τούτου, η διαμόρφωση μιας κατάστασης με πολιτικούς κινδύνους είναι απαραίτητη για την ανάληψη τολμηρών μεταρρυθμίσεων (Vis, 2009). Σε παρόμοιο πνεύμα οι Hollanders και Vis (2013) επισημαίνουν ότι οι κυβερνήσεις λαμβάνουν αντικοινωνικά μέτρα μόνο σε περιόδους κακής οικονομικής συγκυρίας. Αυτό αποδίδεται στο γεγονός ότι οι ψηφοφόροι, σε καιρούς όξυνσης των κοινωνικών προβλημάτων, προσδοκούν να δουν τη λήψη σθεναρών πολιτικών αποφάσεων για αλλαγές.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα κατασκευής ενός εύηχου λόγου που περισσότερο εξυπηρετεί τη νομιμοποίηση πολιτικών στοχεύσεων, παρά αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα είναι το πεδίο των κοινωνικών πολιτικών της ΕΕ. Τόσο στη Στρατηγική της Λισαβόνας, όσο και στη Στρατηγική 'Ευρώπη 2020', οι στόχοι της κοινωνικής πολιτικής ήταν εξαιρετικά φιλόδοξοι χωρίς να σημειωθεί αντίστοιχου διαμετρήματος κοινωνική πρόοδος. Αντίθετα, ιδιαίτερα μέσα στο περιβάλλον της κρίσης σημειώθηκε επιδείνωση των κοινωνικών ανισοτήτων. Οι φιλόδοξες πολιτικές ρητορείες συμπορεύονται με αυστηρά μέτρα λιτότητας (Πετμεζίδου, 2014: 39-41). Υπό αυτή την έννοια η περίπτωση των κοινωνικών πολιτικών της ΕΕ αποτυπώνει ανάγλυφα το πλαίσιο κατασκευής ενός λόγου που δεν έχει πραγματικό περιεχόμενο, αλλά, αντίθετα επιδιώκει να μετριάσει το πολιτικό κόστος των ασκούμενων υπολειμματικών κοινωνικών πολιτικών.

6. Συμπεράσματα

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε μπορούν να τυποποιηθούν ορισμένες σημαίνουσες διαστάσεις των μετασχηματισμών της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη και του κράτους ευημερίας στην περιοδολόγηση που προηγήθηκε. Οι μεταβάσεις αυτές συμπυκνώνουν και νοηματοδοτούν τους στόχους, τους προσανατολισμούς και το περιεχόμενο της κοινωνικής πολιτικής στις δύο ιστορικές μορφές του κοινωνικού κράτους που εξετάστηκαν.

Τυπολογία των Μετασχηματισμών στην Κοινωνική Ιδιότητα του Πολίτη και στο Κράτος Ευημερίας	
Κοινωνική Ιδιότητα του Πολίτη	Ιδιότητα του Υπεύθυνου Πολίτη
Έμφαση στα Δικαιώματα	Έμφαση στις Υποχρεώσεις
Ταξικές Ταυτότητες	Πολιτισμικές Ταυτότητες
Αποεμπορευματοποίηση	Αναεμπορευματοποίηση
Καθολικά Κοινωνικά Δικαιώματα	Κεφαλαιοποιητικά Κοινωνικά Δικαιώματα
Κοινωνικές Ανάγκες	Κοινωνικοί Κίνδυνοι
Ευημερία / Πολιτισμένη Ζωή	Διαχείριση Ακραίας Υλικής Αποστέρησης
Κοινωνική Συνοχή	Διαχείριση Ακραίας Φτώχειας
Κοινωνική Ευθύνη	Κοινωνική Επένδυση
Κοινωνική Συμμετοχή	Κοινωνική Συμπερίληψη
Διαγενεακή Αλληλεγγύη	Ατομική Κεφαλαιοποίηση
Κεϋνσιανό Κράτος Ευημερίας	Νεοφιλελεύθερο Κράτος Ευημερίας
Αναδιανεμητικές Κοινωνικές Πολιτικές	Υπολειμματικοποιημένες Κοινωνικές Πολιτικές
Κρατικές Κοινωνικές Πολιτικές	Προνοιακός Πλουραλισμός
Ολιστικές Κοινωνικές Παρεμβάσεις	Κοινωνική Καινοτομία / Βραχυπρόθεσμοι Πειραματισμοί
Εθνική Οριοθέτηση	Υπερεθνική / Τοπική Οριοθέτηση
Δικαιούχοι Καθολικών Κοινωνικών Υπηρεσιών	Επιλεξιμότητα Ωφελούμενων
Πλήρης Απασχόληση	Ευέλικτη Απασχόληση
Πολιτικές Προσφοράς Εργασίας	Απασχολησιμότητα
Πολιτικές Στήριξης Εισοδήματος	Ενεργητικές Κοινωνικές Πολιτικές
Επιδοματικές Παροχές	Μέτρα Καταναγκαστικής Εργασίας
Θεσμική Αναδιανεμητική Συνταξιοδότηση	Κεφαλαιοποιητική Συνταξιοδότηση

Η παραπάνω ταξινόμηση αποτυπώνει τις βασικότερες διαστάσεις του μετασχηματισμού και της μετάβασης από το Κεϋνσιανό στο Νεοφιλελεύθερο Κοινωνικό Κράτος. Όπως προκύπτει οι δομικές αυτές μεταβολές αποτυπώνονται τόσο σε επίπεδο θεωρίας όσο και σε επίπεδο εφαρμοζόμενων πολιτικών. Στις παραγράφους που ολοκληρώνουν αυτή την εργασία θα επιδιωχθεί η σύνοψη και η συγκριτική παράθεση αυτών των αλλαγών, προκειμένου να εξαχθεί μια τελική διαπίστωση.

Εκκινώντας από την πτυχή της ιδιότητας του πολίτη η πρώτη συνιστώσα αφορά στην αναλογία δικαιωμάτων/υποχρεώσεων. Στην εκδοχή της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη η έμφαση τοποθετείται στα κοινωνικά δικαιώματα, ενώ στην εκδοχή της ιδιότητας του υπεύθυνου πολίτη στις ατομικές υποχρεώσεις/ευθύνες. Οι προτεραιότητες, δηλαδή, μεταστρέφονται από τις απαιτήσεις στα καθήκοντα του πολίτη. Σε επίπεδο ταυτοτήτων παρατηρείται μια εμφανής μετατόπιση από την ταξική προς την πολιτισμική ανάγνωση των κοινωνικών ανισοτήτων. Το ενδιαφέρον κατευθύνεται από την αντιμετώπιση της φτώχειας στην εξάλειψη των αποκλεισμών που πηγάζουν από πολιτισμικές διαφορές.

Μια καθοριστική εξέλιξη είναι η αποδυνάμωση της έννοιας της αποεμπορευματοποίησης, μέσω των διαδικασιών αναεμπορευματοποίησης των κοινωνικών αγαθών. Η ενδυνάμωση, δηλαδή, της εξάρτησης του βιοτικού επιπέδου των πολιτών από τις δυνάμεις της αγοράς. Επακόλουθα, η μετάβαση από τα καθολικού τύπου κοινωνικά δικαιώματα στα ατομοκεντρικά – κεφαλαιοποιητικά είναι μια εξέλιξη αναμενόμενη.

Όλα αυτά τα γεγονότα συμπορεύονται με τη δομική μετατόπιση των προτεραιοτήτων από την κάλυψη των κοινωνικών αναγκών στη διαχείριση των κοινωνικών κινδύνων. Από τις προσπάθειες του κράτους να ικανοποιήσει τις κοινωνικές ανάγκες των πολιτών περιορίζεται στην υποβοήθηση αποτροπής θεμελιωδών προκλήσεων που μπορεί να τους απειλήσουν. Αυτή η στροφή συνυφαίνεται με την εγκατάλειψη του οράματος για πολιτισμένη διαβίωσης, το μοίρασμα της πνευματικής κληρονομιάς και την επίτευξη της ευημερίας και την αρνητική αναδιάταξη των προσανατολισμών προς την οριακή διαχείριση της ακραίας υλικής αποστέρησης. Έτσι, το πρόταγμα της κοινωνικής συνοχής εγκαταλείπεται με υποκατάστατο τη μέριμνα για τη διαχείριση της ακραίας φτώχειας.

Η νομιμοποίηση των αλλαγών στις εννοιολογικές προτεραιότητες υποβοηθήθηκε καθοριστικά από την αναδιάρθρωση του πλαισίου ευθυνών για κοινωνική παρέμβαση. Η σημαντικότερη εξέλιξη είναι η μετατόπιση από την κοινωνική στην ατομική ευθύνη. Η παράμετρος αυτή διατρέχει το σύνολο των προωθούμενων αλλαγών. Επίκεντρο της είναι η εγκατάλειψη της κρατικής κοινωνικής ευθύνης και η διαμόρφωση ενός πλαισίου που προωθεί την ατομοκεντρική έννοια της κοινωνικής επένδυσης. Της έννοιας, δηλαδή, που επικεντρώνεται, όχι στη συλλογική ευθύνη αντιμετώπισης των ανισοτήτων, αλλά, στην προσφορά ευκαιριών ατομικής ενδυνάμωσης και απόκτησης δεξιοτήτων με σκοπό την αυτό-διαχείριση των κοινωνικών κινδύνων.

Η επικέντρωση στις ευθύνες και τις δεξιότητες του ατόμου νομιμοποιεί την κρατική απόσυρση από την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων. Έτσι, οποιαδήποτε προσπάθεια διασφάλισης της κοινωνικής συμμετοχής των πολιτών αντικαθίσταται από μια ψευδεπίγραφη πρόθεση κοινωνιακής συμπερίληψης. Πρόθεση στην οποία οι πολίτες θα συνυπάρχουν, ανεξαρτήτως του εύρους των ανισοτήτων τους και παρά το γεγονός ότι δεν θα διαθέτουν προοπτικές κοινωνικής συμμετοχής. Μετατρέποντας έτσι το δικαίωμα στη διαφορά σε δικαίωμα στην ανισότητα. Το αντίκρισμα του εξατομικευμένου τοπίου διαχείρισης των κοινωνικών κινδύνων των πολιτών παρατηρείται πολύπλευρα με τις αλλαγές στη φιλοσοφία των συνταξιοδοτικών συστημάτων να είναι, ενδεχομένως, το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα.

Οι μετασχηματισμοί στην ιδιότητα του πολίτη είναι ευθυγραμμισμένοι με τις αντίστοιχες αναδιρθρώσεις του κράτους ευημερίας. Η κυριότερη εξέλιξη μπορεί να θεωρηθεί η συρρίκνωση των αναδιανεμητικών λειτουργιών του σε πολιτικές δευτερογενούς διανομής του εισοδήματος αλλά και σε επίπεδο δικαιωμάτων. Εξέλιξη που τις τελευταίες πέντε δεκαετίες οδηγεί σε μια διαρκή, αλλά με διαφορετικές ταχύτητες, τάση υπολειμματικοποίησης της κοινωνικής προστασίας.

Η διαμόρφωση αυτού του τοπίου υπολειμματικότητας, επακόλουθα, οδηγεί στις διαδικασίες αποκρατικοποίησης της κοινωνικής πολιτικής. Στην αναλογία του μίγματος ευημερίας τα συστατικά του κρατικού πυλώνα εξασθενούν ενδυναμώνοντας εκείνα της κοινωνίας των πολιτών και του ιδιωτικού τομέα, κάτι που εκφράζεται μέσω του σχήματος του Προνοιακού Πλουραλισμού. Η εξέλιξη αυτή ενισχύεται από τις επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης και, ιδιαίτερα, από την ενίσχυση του υπερεθνικού και υποεθνικού επιπέδου άσκησης κοινωνικής πολιτικής. Η αναδιάταξη στα επίπεδα

διακυβέρνησης συμπορεύεται με την αποδυνάμωση των ολιστικών – και μακροπρόθεσμου χαρακτήρα – κοινωνικών παρεμβάσεων και την ενδυνάμωση των βραχυπρόθεσμων – και αποκομμένων από συνολικές αναγνώσεις – δράσεων.

Στο πλαίσιο των διαδικασιών αποκρατικοποίησης και συρρίκνωσης της κρατικής κοινωνικής πολιτικής η εισαγωγή φίλτρων αποκλεισμού των δικαιούχων των κοινωνικών παροχών είναι αναμενόμενη. Αυξανόμενες προϋποθέσεις εισάγονται για την απόληψη των κοινωνικών παροχών με εμφανές κριτήριο την επικέντρωση της κοινωνικής αρωγής μόνο σε πολίτες που έχουν βρεθεί στα πρόθυρα της εξαθλίωσης. Μάλιστα, αυτή η φιλανθρωπική αντίληψη της κοινωνικής πολιτικής αντικατοπτρίζεται από την αντικατάσταση της έννοιας του δικαιούχου, δηλαδή του πολίτη που δικαιούται κοινωνική υποστήριξη, από εκείνη του ωφελούμενου, δηλαδή εκείνου που επωφελείται/ευεργετείται από κάποια κοινωνική προσφορά.

Οι αντανάκλασεις των εννοιολογικών και ιδεολογικών μετατοπίσεων στα πεδία παρέμβασης κοινωνικής πολιτικής είναι πολλαπλές. Από το πρόταγμα της πλήρους απασχόλησης και των προστατευμένων εργασιακών δικαιωμάτων προς ένα πλαίσιο ευελιξίας τόσο ως προς τους όρους απασχόλησης, όσο και ως προς τα εργατικά δικαιώματα. Από τις πολιτικές προσφοράς εργασίας του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας μεταβαίνουμε στις πολιτικές της απασχολησιμότητας. Δηλαδή, στις πολιτικές που καθιστούν το άτομο ικανό να απασχοληθεί, όταν υπάρξει κάποια ευκαιρία απασχόλησης. Από τις πολιτικές εισοδηματικής στήριξης των ανέργων προς τις πολιτικές ενεργοποίησης, κυρίως μέσω προγραμμάτων κατάρτισης και απόκτησης δεξιοτήτων.

Ακόμη, από τις επιδοματικές παροχές αντιμετώπισης της φτώχειας, εξαιτίας του κοινωνικού κινδύνου της ανεργίας προς τις πρακτικές εξαναγκαστικής εργασίας για τη λήψη της κοινωνικής βοήθειας (workfare). Θα μπορούσαν να αναφερθούν ακόμη πολλές εξελίξεις σε διαφορετικά πεδία κοινωνικής πολιτικής που να αποτυπώνουν το πλαίσιο της μετάβασης. Θα περιοριστούμε μόνο σε μια. Η εμφανής τάση απομάκρυνσης από το αναδιανεμητικό συνταξιοδοτικό μοντέλο με την παράλληλη πρόκριση ενός μοντέλου νοητής κεφαλαιοποίησης υποδηλώνει πλήρως τη μετατόπιση από την αξία της διαγενεακής αλληλεγγύης (δηλαδή μιας αξίας που προάγει τη δημιουργία δεσμών αλληλεγγύης) προς εκείνη της ατομικής αποταμίευσης (δηλαδή

μιας αξίας που προκρίνει τον ατομισμό). Μια διαρκής διαδικασία εξατομίκευσης του πλαισίου διαβίωσης πλήττει επώδυνα τους αυξανόμενα κοινωνικά αδύναμους.

Το Κεϋνσιανό και το Νεοφιλελεύθερο Κράτος Ευημερίας είναι δύο διακριτές ιστορικές μορφές ή, μήπως, το πρώτο συνιστά μια ιστορική παρένθεση σε ένα πρότυπο κοινωνικής οργάνωσης που, ακόμα, δεν υπηρετεί την αξιοπρεπή διαβίωση του πολίτη; Η τάση αποδιάθρωσης της μεταπολεμικής συναίνεσης συνέβη με τρόπο ήπιο, αλλά, μεθοδικό κατά την επικράτηση του ενεργητικού κράτους ευημερίας. Επιταχύνθηκε με τρόπο απότομο και αντικοινωνικό μέσα από την αφορμή της Μεγάλης Ύφεσης του 2008 διαμορφώνοντας τάσεις απίσχνασής του. Το αν στοιχεία του Κεϋνσιανού Κράτους Ευημερίας αποτελούν διαστάσεις με ιστορική αξία ή εικόνες από ένα κοινωνικότερο μέλλον θα απαντηθεί από τους ίδιους τους πολίτες και τις διεκδικήσεις τους.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Βενιέρης Δ. (2002), *Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης. Η Κοινωνική Πολιτική του Συμβουλίου της Ευρώπης*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Βενιέρης Δ. (2006), «Όρια Κοινωνικής Πολιτικής;», Διεθνές Συνέδριο, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
Βενιέρης, Δ. (2013), *Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική και Κοινωνικά Δικαιώματα. Το Τέλος των Ύμνων*, Β' Έκδοση, Αθήνα: Τόπος.

Βενιέρης, Δ. (2015), *Κοινωνική Πολιτική. Έννοιες και Σχέσεις*, Αθήνα: Τόπος.

Γράβαρης, Δ. (1997), *Κρίση του Κοινωνικού Κράτους και Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Γράβαρης, Δ. (2008), «Το Κοινωνικό Περιεχόμενο της Δημοκρατίας», στο Αγγελίδης, Μ. (Επιμ.), *Δημοκρατία και Κρατικές Πολιτικές στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Γράβαρης, Δ. (2018α), «Δημοκρατία και Κοινωνική Πολιτική στα Χρόνια της Κρίσης – ένας Σύντομος (;) Πολιτικοοικονομικός Κύκλος», στο Δημουλάς, Κ. και Κουζής, Γ. (2018), «Εισαγωγή», στο Δημουλάς, Κ. και Κουζής, Γ. (Επιμ.), *Κρίση και Κοινωνική Πολιτική. Αδιέξοδα και Λύσεις*, Αθήνα: Τόπος.

Γράβαρης, Δ. (2018β), «Δύο Ιστορικές Μορφές του Κοινωνικού Κράτους», στο Σακελλαρόπουλος, Θ., Οικονόμου, Χ., Σκαμνάκης, Χ. και Αγγελάκη, Μ. (Επιμ.), *Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα: Διόνικος.

Δημουλάς, Κ. και Κουζής, Γ. (2018), «Εισαγωγή», στο Δημουλάς, Κ. και Κουζής, Γ. (Επιμ.), *Κρίση και Κοινωνική Πολιτική. Αδιέξοδα και Λύσεις*, Αθήνα: Τόπος.

Κουραχάνης, Ν. (2019), «Από την Κοινωνική στην Οικονομική Ιδιότητα του Πολίτη: Αντικατοπτρισμοί στους Μετασχηματισμούς του Κράτους Ευημερίας», *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση*, 5-6: 157-180.

Κωτσονόπουλος, Λ. (2016), *Η Χαμένη Συναίνεση. Κοινωνικό Κράτος, Καπιταλισμός και Δημοκρατία*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Λαλιώτη, Β. (2018), «Θεωρίες περί Κοινωνικού Κράτους», στο Σακελλαρόπουλος, Θ., Οικονόμου, Χ., Σκαμνάκης, Χ. και Αγγελάκη, Μ. (Επιμ.), *Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα: Διόνικος.

Πετμεζίδου, Μ. (2014), «Πρόλογος Επιμελήτριας για τη Β' Έκδοση. Από τη «Χρυσή Εποχή» στην Εποχή της Κρίσης», Esping-Andersen, G., *Οι Τρεις Κόσμοι του Καπιταλισμού της Ευημερίας*, Β' Έκδοση, Αθήνα: Τόπος.

Πετμεζίδου - Τσουλουβή Μ. (1992), *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα: Εξάντας.

Σακελλαρόπουλος, Θ. (2018), «Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική σε Ιστορική Προοπτική», στο Σακελλαρόπουλος, Θ., Οικονόμου, Χ., Σκαμνάκης, Χ. και Αγγελάκη, Μ. (Επιμ.), *Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα: Διόνικος.

Τσουκαλάς, Κ. (2010), *Η Επινόηση της Ετερότητας. «Ταυτότητες» και «Διαφορές» στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Καστανιώτη.

Φερόνας, Α. (2013), *Ο Εξευρωπαϊσμός της Κοινωνικής Πολιτικής. Θεωρητικό Πλαίσιο, Μεθοδολογικά Προβλήματα και η Ελληνική Εμπειρία*, Αθήνα: Διόνικος.

Ξενόγλωσση

Aasen, H.S., Gloppen, S., Magnussen, A.M. and Nilssen, E. (Eds.) (2014), *Juridification and Social Citizenship in the Welfare State*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

Abel-Smith B. and Townsend P. (1955), *New Pensions for the Old*, Fabian Research Series No. 171, London: Fabian Publications Ltd.

Abel-Smith, B. (1958), 'Whose welfare state?' in Mackenzie, N. (Ed.), *Conviction*, London: McGibbon & Kee.

- Abel-Smith, B. (1964), *Freedom in the Welfare State*, Fabian Tract 353, London: Fabian Society.
- Abel-Smith B. (1966), *Labour's Social Plans – Socialism Affluence*, Fabian Tract 369, London: Fabian Society.
- Adriaansens, H. (1994), “Citizenship, Work and Welfare”, in van Steenberghe, B. (Ed.), *The Condition of Citizenship*, London: Sage Publications.
- Ajani, M. (2015), *Citizenship, the Self and the Other: Critical Discussions on Citizenship and how to Approach Religious and Cultural Difference*, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Alcock, P., Erskine, A. and May, M. (Eds.) (1997), *The Student's Companion to Social Policy*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Alcock, P., Erskine, A. and May, M. (Eds.) (2008), *The Blackwell Dictionary of Social Policy*, Oxford: Blackwell.
- Alejandro, R. (1989), “Hermeneutics and Citizenship: Critical Reflections on Contemporary Liberal Theory and Communitarian Narratives”, Unpublished Ph.D. Thesis, Princeton: Princeton University.
- Anderson, B. and Hughes, V. (Eds.) (2015), *Citizenship and its Others*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Armingeon, K. and Guthmann, K. (2014), “Democracy in Crisis? The Declining Support for National Democracy in European countries, 2007–2011”, *European Journal of Political Research*, 53(3): pp. 423-442.
- Barnes C. and Mercer G. (2003), *Disability*, Cambridge: Polity Press.
- Bellofiore, R. and Halevi, J. (2011), “The Great Recession and the Third Crisis in Economic Theory”, in Brancaccio, E. and Fontana, J. (Eds.), *The Global Economic Crisis. New Perspectives on the Critique of Economic Theory and Policy*, London and New York: Routledge.

- Bernaciak, M. (2012), "Social Dumping: Political Catchphrase or Threat to Labour Standards?", ETUI Working Paper 2012.06. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2208393>.
- Beynon, H. and Nichols, T. (Eds.) (2006), *The Fordism of Ford and Modern Management: Fordism and Post-Fordism*, Cheltenham: Elgar.
- Bermeo, N. and Pontusson, J. (Eds.) (2012), *Coping with Crisis. Government Reactions to the Great Recession*, New York: Russell Sage Foundation.
- Beveridge Report (1942), *Social Insurance and Allied Services*, London: HMSO.
- Blackburn, R. (2008), "What is Social Inequality?", *International Journal of Sociology & Social Policy*, 28(7/8): pp.250-9.
- Blakemore K. (2003), *Social Policy: An Introduction*, Buckingham: Open University Press.
- Bonoli, G. (2013), *Origins of Active Social Policy: Labour Market and Childcare Policies in a Comparative Perspective*, Oxford: Oxford University Press.
- Brubaker R. (1992), *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Harvard University Press.
- Bruszt, L. and Vedres, B. (2008), "The Politics of Civic Combinations", *Voluntas*, 19(2): pp.140–160.
- Bulmer, M. and Rees, A.M. (1996), *Citizenship Today – The Contemporary Relevance of T.H. Marshall*, London: Routledge.
- Byrne, D. (2005), *Social Exclusion*, London: Open University Press.
- Cajaiba-Santana G. (2014), "Social Innovation: Moving the Field Forward. A Conceptual Framework", *Technological Forecasting and Social Change*, 82: 42-51.
- Carmel, E. and Papadopoulos, T. (2009), "Governing Social Security: From Protection to Markets", in Millar, J. and Sainsbury, R. (Eds.), *Understanding Social Security: Issues for Policy and Practice*, Bristol: Policy Press.
- Cairney, P. (2012), *Understanding Public Policy*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

- Cohen, E.F. and Ghosh, C. (2019), *Citizenship*, Cambridge: Polity Press.
- Carnoy, M., Castells, M., Cohen, S. and Fernando-Henrique, C. (Eds.) (1993), *The New Global Economy in the Information Age: Reflections on Our Changing World*, Pennsylvania: Pennsylvania University Press.
- Clarke, J. (2005), “New Labour’s Citizens: Activated, Empowered, Responsibilized, Abandoned?”, *Critical Social Policy*, 25(4): pp. 447–463.
- Clarke, J., Newman, J., Smith, N., Vidler, E. and Westmarland, L. (2007), *Creating Citizen- consumers: Changing Publics and Changing Public Services*, London: Sage.
- Copeland, P. and Papadimitriou, D. (Eds.) (2012), *The EU's Lisbon Strategy: Evaluating Success, Understanding Failure*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Crouch, C. (2004), *Post-Democracy*, Indianapolis: Wiley.
- Cutler, T., Williams, K. and Williams, J. (1986), *Keynes, Beveridge and Beyond*, London: Routledge.
- Dahrendorf, R. (1994), “The Changing Quality of Citizenship”, in van Steenberg, B. (Ed.), *The Condition of Citizenship*, London: Sage Publications.
- Dale, G. and El-Enany, N. (2013), “The Limits of Social Europe: EU Law and the Ordoliberal Agenda”, *German Law Journal*, 14(5): pp. 613-649.
- Danaher, K. (Ed.) (1994), *Fifty Years is Enough: The Case Against the World Bank and the International Monetary Fund*, Boston: South End Press.
- Dannreuther, R. and Hutchings, P. (2016), *Cosmopolitan Citizenship*, London : Palgrave Macmillan.
- de la Porte, C. and Heins, E. (Eds.) (2015), *The Sovereign Debt Crisis, the EU and Welfare State Reform*, Basingstoke: Palgrave.
- Deacon A. (2002), *Perspectives on Welfare*, Buckingham: Open University Press.
- Dean, H. (1996), *Welfare, Law and Citizenship*, London: Harvester Wheatsheaf.
- Dean, H. (Ed.) (2004), *The Ethics of Welfare: Human Rights, Dependency, and Responsibility*, Bristol: Policy Press.

- Dean H. (2006), *Social Policy*, Cambridge: Polity Press.
- Dean, H. (2007), “Social Policy and Human Rights: Re-thinking the Engagement”, *Social Policy and Society*, 7(1): pp. 1-12.
- Dean, H. (2014), “A Post-Marshallian Conception of Global Social Citizenship”, in Isin, E. and Nyers, P. (Eds.), *The Routledge Handbook of Global Citizenship Studies*, New York: Routledge.
- Dean, H. (2015), *Social Rights and Human Welfare*, New York: Routledge.
- Deacon, A. (2002), *Perspectives on Welfare: Ideas, Ideology and Policy Debates*, Buckingham: Open University Press.
- Dobrowolsky, A. and Tastsoglou, E. (Eds.) (2016), *Women, Migration and Citizenship: Making Local, National and Transnational Connections*, Florence: Taylor and Francis.
- Dobson A., (2000), ‘Ecological Citizenship: a Disruptive Influence?’ in C. Pierson and S. Torney (eds.), *Politics at the Edge*, Basingstoke: Macmillan.
- Dobson, A. (2003), *Citizenship and the Environment*, Oxford: Oxford University Press.
- Donnison D. V. (1975), *Social Policy and Administration Revisited*, London: Unwin Hyman.
- Dummet, A. (1976), *Citizenship and Nationality*, London: Runnymede Trust.
- Dwyer, P. (2000), *Welfare Rights and Responsibilities: Contesting Social Citizenship*, Bristol: Policy Press.
- Dwyer P. (2002), ‘Making Sense of Social Citizenship: Some User Views on Welfare Rights and Responsibilities’, *Critical Social Policy*, 22(2): pp. 273-299.
- Dwyer P. (2004a), *Understanding Social Citizenship*, Bristol: Policy Press.
- Dwyer, P. (2004b), “Creeping Conditionality in the UK: From Welfare Rights to Conditional Entitlements?”, *The Canadian Journal of Sociology*, 29(2): pp. 265-287.
- Dwyer, P. and Wright, S. (2014), “Universal Credit, Ubiquitous Conditionality and its Implications for Social Citizenship”, *Journal of Poverty and Social Justice*, 22(1): pp. 27-35.

- Edelman M. (1988), *Constructing the Political Spectacle*, Chicago: University of Chicago Press.
- Edmiston, D. (2017), “Welfare, Austerity and Social Citizenship in the UK”, *Social Policy and Society*, 16(2), <https://doi.org/10.1017/S1474746416000531>
- Esping - Andersen G. (1985), “Power and Distributional Regimes”, *Politics and Society*, 14(2): pp. 223-256.
- Esping - Andersen G. (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity Press.
- Esping-Andersen, G. (1999), *Social Foundations of Postindustrial Economies*, Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen, G., Gallie, D., Hemerijck, A. and Myles, J. (Eds) (2002), *Why We Need a New Welfare State*, Oxford: Oxford University Press.
- European Commission (2010a), “European Economy. The Economic Adjustment Programme for Greece”, Occasional Papers 61, Brussels.
- European Commission (2010b), “Europe 2020. A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth”, Brussels [COM (2010) 2020 Final].
- European Commission (2013a), “Social Investment Package”, Brussels.
- European Commission (2013b), “Social Innovation Research in the European Union”, Brussels.
- Farnsworth, K. and Irving, Z. (Eds.) (2011), *Social Policy in Challenging Times. Economic Crisis and Welfare Systems*, Bristol: Policy Press.
- Faulks, K. (1998), *Citizenship in Modern Britain*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Ferrarini, T., Nelson, K. and Höög, H. (2013), “From Universalism to Selectivity: Old Wine in New Bottles for Child Benefits in Europe and Other Countries”, in Marx, I. and Nelson, K. (Eds.), *Minimum Income Protection in Flux. Reconciling Work and Welfare in Europe*, London: Palgrave Macmillan.

Ferrera M. and Hemerijck A. (2003), "Recalibrating Europe's Welfare Regimes" in Zeitlin, J. and Trubeck, D.M. (Eds.), *Governing Work and Welfare in a New Economy: European and American Experiments*, Oxford: Oxford University Press.

Fine, B. (2012), "Financialization and Social Policy", in Utting, P., Razavi, S. and Varghese Buchholz, R. (Eds.), *The Global Crisis and Transformative Social Change*, London: Palgrave.

Fitzpatrick T. (2001), *Welfare Theory: An Introduction*, London: Palgrave Macmillan.

Flora, P. and Alber, J. (1981), "Modernization, Democratization and the Development of Welfare States in Western Europe", in Flora, P. (Ed.), *Development of Welfare States in Europe and America*, New Brunswick: Transaction Publishers.

Foucault M. (1980), *Power / Knowledge: Selected Interviews and Other Writings (1972-1977)*, New York: Pantheon Books.

Fraser N. (1995), "From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Post-Socialist' Age", *New Left Review* 1: 68-92.

Fraser N. (2000), "Rethinking Recognition", *New Left Review* 3: 107-120.

Fraser, N. and Gordon, L. (1994), "Civic Citizenship against Social Citizenship? On the Ideology of Contract-Versus-Charity", in van Steenbergen, B. (Ed.), *The Condition of Citizenship*, London: Sage Publications.

Frericks, P. (2011), "Marketising Social Protection in Europe: Two Distinct Paths and their Impact on Social Inequalities", *International Journal of Sociology and Social Policy*, 33(5/6): pp.319-334.

Gaynor N. (2011), "In-Active Citizenship and the Depoliticization of Community Development in Ireland", *Community Development Journal*, 46(1): pp.27-41.

George, V. and Wilding, P. (1994), *Welfare and Ideology*, London: Prentice Hall / Harvester Wheatsheaf.

- Geyer, R. (2013), *Exploring European Social Policy*, Oxford: Wiley.
- Giddens, A. (1998), *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*, Cambridge: Polity Press.
- Gilbert, N. (2002), *Transformation of the Welfare State: The Silent Surrender of Public Responsibility*, Oxford: Oxford University Press.
- Gilbert, N. (2012), "Citizenship in the Enabling State: The Changing Balance of Rights and Obligations", in Evers, A. and Guillemard, A.M. (Eds.), *Social Policy and Citizenship: The Changing Landscape*, Oxford: Oxford University Press.
- Gilbert, N., Burrows, R. and Pollert, A. (1992), *Fordism and Flexibility: Divisions and Change*, New York: St. Martin's Press.
- Gough I. (1979), *The Political Economy of the Welfare State*, London: Palgrave MacMillan.
- Gough, I. (1980), "Thatcherism and the Welfare State: Britain is Experiencing the most Far-reaching Experiment in 'New Right' Politics in the Western World", *Marxism Today*, Reprinted in LSE Research Online: <http://eprints.lse.ac.uk/66525/1/Binder1.pdf>
- Green D. (1997), "The Neo-Liberal Perspective" in Alcock P., Erskine A., and May M. (eds), *The Student's Companion to Social Policy*, Oxford: Blackwell.
- Greenberg, E. (1981), "Industrial Democracy and the Democratic Citizen", *The Journal of Politics*, 43(3): pp. 964-981.
- Gregg, O. and O'Connor, J. (1998), "Introduction. Understanding the Welfare State: Power Resources Theory and Its Critics", in O'Connor, J. and Gregg, O. (Eds.), *Power Resource Theory and the Welfare State. A Critical Approach*, Toronto: University of Toronto Press.
- Guyen, A.B. (2012), "The IMF, the World Bank, and the Global Economic Crisis: Exploring Paradigm Continuity", *Development and Change*, 43(4): 869-898.
- Hacker, J. (2004), "Privatizing Risk without Privatizing the Welfare State: The Hidden Politics of Social Policy Retrenchment in the United States", *American Political Science Review*, 98(2): pp. 243-260.

- Hacker, J. and Pierson, P. (2002), “Business Power and Social Policy: Employment and the Formation of the American Welfare State”, *Politics and Society*, 30(2): pp. 277-325.
- Hall, P.A. (2017), “Varieties of Capitalism in Light of the Euro Crisis”, *Journal of European Public Policy*, DOI: 10.1080/13501763.2017.1310278
- Hall, P. and Soskice, D., (Eds.) (2001), *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*, Oxford: Oxford University Press.
- Hardiman, N., Araujo, J.F., MacCarthaigh, M. and Spanou, C. (2017), “The Troika’s Variations on a Trio: Why the Loan Programmes Worked so Differently in Greece, Ireland, and Portugal”, Discussion Paper, Dublin: UCD.
- Harvey, D. (2008), *The Condition of Postmodernity*, Cambridge: Wiley-Blackwell.
- Heald, D. (1987), *Public Expenditure*, Oxford: Blackwell.
- Hermann, C. (2017), “Crisis, Structural Reform and the Dismantling of the European Social Model(s)”, *Economic and Industrial Democracy*, 38(1): pp. 51-68.
- Heyes, J., Lewis, P. and Clark, I. (2012), “Varieties of Capitalism, Neoliberalism and the Economic Crisis of 2008–?””, *Industrial Relations Journal*, 43(3): pp. 222-241.
- Heywood, A. (2005), *Political Ideologies*, London: Palgrave- Macmillan.
- Hill, M. (1980), *Understanding Social Policy*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Hill, M. (1996), *Social Policy: A Comparative Analysis*, London: Prentice Hall / Harvester Wheatsheaf.
- Hill, M. (1997), *Understanding Social Policy*, Fifth Edition, Oxford: Blackwell Publishers.
- Hochgerner J. (2011), “The Analysis of Social Innovation as Social Practice”, in Zentrum für Soziale Innovation (Ed.), *Pendeln zwischen Wissenschaft und Praxis*. ZSI-Beiträge zu Sozialen Innovationen, Vienna and Berlin: LIT.
- Hoffmann-Lange, U. (2015), “The Impact of the Great Recession on Support for Democracy”, *Taiwan Journal of Democracy*, 11(1): pp. 53-78.

- Hollanders, D. and Vis, D. (2013), “Voters’ Commitment Problem and Reforms in Welfare Programs”, *Public Choice*, 155: pp. 433-448.
- Holmwood, J. (2000), “Three Pillars of Welfare State Theory: T.H. Marshall, Karl Polanyi and Alva Myrdal in Defence of the National Welfare State”, *European Journal of Social Theory*, 3(1): pp. 23-50.
- Hoxsey, D. (2011), “Debating the Ghost of Marshall: A Critique of Citizenship”, *Citizenship Studies*, 15 (6-7): pp.915-932.
- Huber, E. and Stephens, J.D. (2001), *Development and Crisis of the Welfare State*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Hviden, B. and Takle, M. (2017), “Concept paper for Activating Social Citizenship”, Report, SOLIDUS Project, Deliverable 4.1, HORIZON 2020.
- Iversen, T. and Soskice, D. (2013), “A Structural-institutional Explanation of the Eurozone Crisis, Paper Presented at the Political Economy Workshop at the London School of Economics, June 3, 2013, available at: http://www.people.fas.harvard.edu/~iversen/PDFfiles/Iversen&Soskice_euro2015.pdf
- Iversen, T., Soskice, D. and Hope, A. (2016) ‘The Eurozone and Political Economic Institutions’,
Annual Review of Political Science, 19: pp. 163–185.
- Iversen, T., and Wren, A. (1998), “Equality, Employment and Budgetary Restraint: The Trilemma of the Service Economy”, *World Politics*, 50(4): pp. 507-46.
- Isin, E. and Wood, P. (1999), *Citizenship and Identity*, London: Sage.
- Jackson, W.A. (1998), *The Political Economy of Population Ageing*, London and New York: Edward Elgar.
- Janssens, A. (1997), *The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family? An Overview of the Debate*, *International Review of Social History*, 42(5): pp. 1-23.
- Jensen, P.H. and Pfau-Effinger, B. (2005), “Active Citizenship: The New Face of Welfare”, in Andersen, J.G., Guillemard, A.M., Jensen, P.H. and Pfau-Effinger, B. (Eds.), *The Changing Face of Welfare*, London: Policy Press.

- Jenson, J. and Saint-Martin, D. (2003), “New Routes to Social Cohesion? Citizenship and the Social Investment State”, *The Canadian Journal of Sociology*, 28(1): pp. 77-99.
- Jessop, B. (1991), *Fordism and Post-Fordism*, Working Paper, Lancaster Regionalism Group.
- Jessop, B. (1993), “Towards a Schumpeterian Workfare State? Preliminary Remarks on Post-Fordist Political Economy”, *Studies in Political Economy*, 40(1): pp. 7–39.
- Johanssen, H. and Hvinden, B. (2013), “Towards a Post-marshallian Framework for the Analysis of Social Citizenship”, in Evers, A. and Guillemard, A.M. (Eds.), *Social Policy and Citizenship: The Changing Landscape*, Oxford, England: Oxford University Press.
- Johnson, N. (1997), “State Welfare”, in Alcock, P., Erskine, A. and May M. (Eds.) (2002), *The Student's Companion to Social Policy*, Malden, MA: Blackwell Publishers, Oxford: Blackwell.
- Johnson, N. (Ed.) (2014), *Mixed Economies of Welfare: A Comparative Perspective*, London: Routledge.
- Johnston, A. and Regan, A. (2016) “European Monetary Integration and the Incompatibility of National Varieties of Capitalism”, *Journal of Common Market Studies*, 54(2): pp. 318–336.
- J-Pal Europe (2011), “Social Experimentation: A Methodological Guide for Policy Makers”, Directorate General for Employment, Social Affairs and Inclusion.
- Kalecki, M. (1943), “Political Aspects of Full Employment”, *Political Quarterly*, 14(4): pp. 322-330.
- Kallio, K.P., Mills, S. and Skelton, T. (Eds.) (2016), *Politics, Citizenship and Rights*, Singapore: Springer Singapore.
- Keller Lauritzen R. J. (2013), *Social innovation in Local Government. Experiences from Denmark*, Danish Technological Institute.

- Keynes, J.M. (1936), *General Theory of Employment, Interest, and Money*, London: Macmillan.
- Kerr, C. (1960), *Industrialism and Industrial Man: The Problems of Labour and Management in Economic Growth*, Cambridge: Harvard University Press.
- Kilman, A. (2015), “The Great Recession and Marx's Crisis Theory”, *The American Journal of Economics and Sociology*, 74(2): pp. 236-277.
- Kim, W. (2007), “Social Insurance Expansion and Political Regime Dynamics in Europe, 1880–1945”, *Social Science Quarterly*, 88(2): pp. 494-514.
- King, D. and Waldron, J. (1988), “Citizenship, Social Citizenship and the Defence of Welfare Provision”, *British Journal of Political Science*, 18(4): pp. 415-443.
- Kolberg, J.E. (2019), *Between Work and Social Citizenship*, London: Routledge.
- Korpi, W. (1980), “Social Policy and Distributional Conflict in the Capitalist Democracies. A Preliminary Comparative Framework”, *West European Politics*, 3(3): pp. 296-316.
- Korpi, W. (1983), *The Democratic Class Struggle*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Korpi, W. (1985), “Power Resources Approach vs. Action and Conflict: On Casual and International Explanations in the Study of Power”, *Sociological Theory*, 3(2): pp. 31-45.
- Korpi, W. (2006), “Power Resources and Employer-Centered Approaches in Explanations of Welfare States and Varieties of Capitalism: Protagonists, Consenters, and Antagonists”, *World Politics*, 58(2): pp. 167-206.
- Kourachanis, N. (2019) “Homelessness Policies in the Liberal and the Southern European Welfare Regimes: Ireland, Portugal, and Greece”, *Housing Policy Debate*, [DOI:10.1080/10511482.2019.1641733](https://doi.org/10.1080/10511482.2019.1641733)
- Kröger, S. (2009), “The Open Method of Coordination: Underconceptualisation, Overdetermination, Depoliticisation and Beyond”, *European Integration online Papers*, 1(13).

- Kvist, J. and Saari, J. (Eds.) (2007), *The Europeanisation of Social Protection*, Bristol: The Policy Press.
- Kymlicka, W. (2002), *Contemporary Political Philosophy: An Introduction*, Oxford: Oxford University Press
- Lazzarato, M. (2011), *The Making of the Indebted Man An Essay on the Neoliberal Condition*, Los Angeles, CA: Semiotext(e).
- Lemert, C. (2016), *Globalization*, London: Taylor and Francis.
- Levitas, R. (1996), “The Concept of Social Exclusion and the New Durkheimian Hegemony”, *Critical Social Policy*, 16(2): pp.5-20.
- Levitas, R. (1998), *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour*, Basingstoke: Macmillan.
- Lipset, S.M. (1960), *Political Man*, New York: Doubleday.
- Lister, R. (1998), *Citizenship: Feminist Perspectives*, Basingstoke: Macmillan.
- Lister, R. (2004), “The Third Way’s Social Investment State”, in Lewis, J., Surender, R. (Eds.), *Welfare State Change: Towards a Third Way?*, Oxford: Oxford University Press.
- Lister R. (2009), *Poverty*, Reprinted Version, Cambridge: Polity Press.
- Lister, R. (2011), “The Age of Responsibility: Social Policy and Citizenship in the Early 21st Century”, *Social Policy Review*, 23: pp.63-84.
- Lowi, T.J. (1972), “Four Systems of Policy, Politics, and Choice”, *Public Administration Review*, 32(4): pp. 298-310.
- Lynch, J. and Rhodes, M. (2016), “Historical Institutionalism and the Welfare State”, in Fioretos, O., Falleti, T. and Sheingate, A. (Eds.), *The Oxford Handbook of Historical Institutionalism*, Oxford: Oxford University Press.
- Lynch, K., Kalaitzake, M. and Crean, M (2018), “Research Report on the Conceptualization of European Solidarity”, Dublin: UCD.

Mahon, R., Boychuk, G.W. and McBride, S. (2015), "Introduction", in McBride, S., Mahon, R. and Boychuk, G. (Eds.), *After '08: Social Policy and the Global Financial Crisis*, Vancouver: UBC Press.

Manning, N. (1997), "Social Needs, Social Problems and Social Welfare" in Alcock, P., Erskine, A., and May, M. (Eds), *The Student's Companion to Social Policy*, Oxford: Blackwell.

March, J. and Olsen, J. (1984), "The New Institutionalism. Organizational Factors in Political Life", *American Political Science Review*, 78: pp. 734-749.

Marinetto, M. (2003) "Who Wants to Be an Active Citizen? The Politics and Practices of Community Involvement", *Sociology*, 37(1): pp. 103–120.

Marshall, T.H. (1950), *Citizenship and Social Class*, Cambridge: Cambridge University Press.

Marshall, T.H. (1965a), "The Right to Welfare", *The Sociological Review*, 13(3): pp. 261-272.

Marshall, T.H. (1965b), *Social Policy*, London: Hutchinson University Library.

Marshall, T.H. (1969), "Reflections on Power", *Sociology*, 3(2): pp. 141-155.

Mayer, V. (2008), "Crafting a New Conservative Consensus on Welfare Reform: Redefining Citizenship, Social Provision, and the Public/Private Divide", *Social Politics*, 15(2): pp. 154-181.

McBride, S., Mahon, R. and Boychuk, G. (Eds.) (2015), *After '08: Social Policy and the Global Financial Crisis*, Vancouver: UBC Press.

McKeever, G. (2012), "Social Citizenship and Social Security Fraud in the UK and Australia", *Social Policy and Administration*, 46(4): pp. 465-482.

Mead, L.M. (Ed.) (1986), *Beyond Entitlement: The Social Obligations of Citizenship*, New York: Free Press.

- Mead, L. (1997), "Citizenship and Social Policy: T.H. Marshall and Poverty", *Social Philosophy and Policy*, 14(2): pp. 197-230.
- Milligan, C. and Fyfe, N. (2005), "Preserving Space for Volunteers: Exploring the Links between Voluntary Welfare Organisations, Volunteering and Citizenship", *Urban Studies*, 42(3): pp.417-433.
- Milligan, D. and Miller, W.W. (1992), *Liberalism, Citizenship, and Autonomy*, Brookfield: Gower.
- Mishra, R. (1984), *The Welfare State in Crisis*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Mishra, R. (1989), "The Academic Tradition of Social Policy: The Titmuss Years", in Bulmer, M., Lewis, J. and Piachaud, D. (Eds.), *The Goals of Social Policy*, London: Unwin Hyman Ltd.
- Mishra, R. (1999), *Globalization and the Welfare State*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Modood T. (1992), *Not Easy Being British: Colour, Culture and Citizenship*, London: R.T. Trentham.
- Moreno, L. (2016), "Post-crisis and the Bronze Age of Welfare in Europe", Instituto de Políticas y Bienes Públicos (IPP) CSIC, Working Paper, Madrid.
- Mthembu, S. (2015), "The Individual and the State: Between Libertarianism and Egalitarian Liberalism", Unpublished M.A. Thesis, Witwatersrand: University of the Witwatersrand.
- Muehlebach, A. (2012), *The Moral Neoliberal: Welfare and Citizenship in Italy*, Chicago: University of Chicago Press.
- Murray, C. (1984), *Losing Ground: American Social Policy, 1950-1980*, New York : Basic Books.
- Murray, C. (1999), *The Underclass Revisited*, Washington D.C.: American Enterprise Institute.
- Murray, R., Caulier-Grice, J. and Mulgan, G. (2010), *The Open Book of Social Innovation: Ways to Design, Grow and Scale Innovation*, London: The Young Foundation.

- Myles, J. and Quadagno, J. (2002), "Political Theories of the Welfare State", *Social Service Review*, 76(1): pp. 34-57.
- Natali, D. (2010), *The Lisbon Strategy, Europe 2020 and the Crisis in Between*, European Social Observatory No. 4, Brussels.
- Navarro, V. (1998), "Neoliberalism, 'Globalization', Unemployment, Inequalities, and the Welfare State", *International Journal of Health Services: Planning, Administration, Evaluation*, 28(4): pp.607-82.
- Newman, J. and Tonkens, E. (Eds.) (2011), *Participation, Responsibility and Choice: Summoning the Active Citizen in Western European Welfare States*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Nolan, P. (2011), "Money, Markets, Meltdown: The 21st-Century Crisis of Labour", *Industrial Relations Journal*, 42(1): pp. 2–17.
- Offe, C. (1984), *Contradictions of the Welfare State*, Cambridge: MIT Press.
- Oliver, D. and Heater, D. (1994), *The Foundations of Citizenship*, London: Harvester Wheatsheaf.
- Oosterlynck, S.Y., Kazepov, A., Novy, P., Cools, E., Barberis Wukovitsch F., Sarius, T. and Leubolt, B. (2013), "The Butterfly and the Elephant: Local Social Innovation, the Welfare State and New Poverty Dynamics", IMPROVE Discussion Paper 13(03) Antwerp: Herman Deleeck Centre for Social Policy – University of Antwerp.
- O'Brien, M. and Penna, S. (1998), *Theorising Welfare. Enlightenment and Modern Society*, London: Sage.
- O'Connor, J. (1973), *The Fiscal Crisis of the State*, New York: St.Martin's Press.
- O'Connor, J. (2002), 'Understanding the welfare state and welfare states: theoretical perspectives', in D. Baer (ed.), *Political Sociology: Canadian perspectives*, Oxford University Press.

Papatheodorou, C. (2014), "Economic Crisis, Poverty and Deprivation in Greece. The Impact of Neoliberal Remedies", in Mavroudeas, S. (Ed.), *Greek Capitalism in Crisis: Marxist Analyses*, London: Routledge.

Paul, E.F., Miller, F.D. and Paul, J. (Eds.) (2005), *Natural Rights Liberalism from Locke to Nozick*, Cambridge: Cambridge University Press.

Pateman, C. (2000), "The Patriarchal Welfare State" in Pierson, C. and Castles, F. (Eds.), *The Welfare State: A Reader*, Cambridge: Polity Press.

Patrick, R. (2017), "Wither Social Citizenship? Lived Experiences of Citizenship In/Exclusion for Recipients of Out-of-Work Benefits", *Social Policy and Society*, 16(2): pp. 293-304.

Peacock A. (Ed.) (1954), *Income Redistribution and Social Policy*, New York: Macmillan.

Peacock A. (1960), *The Welfare Society*, London: Liberal Publication Department.

Peters, G. (2019), *Institutional Theory and Political Science. The New Institutionalism*, Fourth Edition, Cheltenham / Northampton: Edward Elgar.

Pierson, P. (2011), "Welfare State Reform over the Very Long Run", ZeS-Working Paper, Centre for Social Policy, University of Bremen.

Pinker R. (1974), "Social Policy and Social Justice", *Journal of Social Policy*, 3 (1): 1-19.

Pohlmann, M., Lee, J.H., Yang, J. (Eds.) (2013), *Citizenship and Migration in the Era of Globalization: the Flow of Migrants and the Perception of Citizenship in Asia and Europe*, Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg.

Powell, M. (2002), "The Hidden History of Social Citizenship", *Citizenship Studies*, 6(3): pp. 229-244.

Powell, W., Dimaggio, P. (Eds.) (1991), *The New Institutionalism in Organizational Analysis*, Chicago: University of Chicago Press.

- Perrin, G. (1969), "Reflections on Fifty Years of Social Security", *International Labor Review*, 99: pp. 249-89.
- Pierson, P. (1994), *Dismantling the Welfare State? Reagan, Thatcher, and the Politics of Retrenchment*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pierson, P. (1996), "The New Politics of the Welfare State", *World Politics*, 48(2): pp. 143-179.
- Pierson, P. (Ed.) (2001), *The New Politics of the Welfare State*, Oxford: Oxford University Press.
- Pfau-Effinger, B. (2004), *Culture, Welfare State and Women's Work in Europe*, Aldershot: Ashgate.
- Pinker, R. (1980), *The Idea of Welfare*, London: Heinemann.
- Polanyi K. (1944), *The Great Transformation*, Boston: Beacon Press.
- Prasad, N. and Gerecke, M. (2010), "Social Policy in Times of Crisis", , Report, International Institute for Labour Studies, ILO.
- Preece, D. (2009), *Dismantling Social Europe: The Political Economy of Social Policy in the European Union*, Boulder, Colorado: First Forum Press.
- Procacci, G. (2001), "Poor Citizens: Social Citizenship Versus Individualization of Welfare", in Crouch, C., Eder, K. and Tambini, D. (Eds.), *Citizenship, Markets and the State*, Oxford: Oxford University Press.
- Putnam, R. (1993), "What Makes Democracy Work?", *National Civic Review*, 82(2): pp. 101-107.
- Quadagno, J. (1987), "Theories of the Welfare State", *Annual Review of Sociology*, 13: pp. 109-128.
- Ramos, C. (2003), *Globalization and Technology*, Manila: Rex Book Store.
- Rawls, J. (1971), *A Theory of Justice*, Cambridge, Mass., Belknap Press of Harvard University Press.
- Rimlinger, G. (1971), *Welfare Policy and Industrialization in Europe, America and Russia*, New York: Wiley.

- Rogne, L., Estes, C., Grossman, B., Hollister, B. and Solway, E. (Eds.) (2009), *Social Insurance and Social Justice: Social Security, Medicare and the Campaign Against Entitlements*, New York: Springer.
- Rose, N. (1996), "The Death of the Social? Re-figuring the Territory of Government", *Economy and Society*, 25(3): pp. 327–356.
- Rostow, W.W. (1960), *The Stages of Economic Growth: A Non-communist Manifesto*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rothstein, B., Samanni, M. and Teorell, J. (2012), "Explaining the Welfare State: Power Resources vs. the Quality of Government", *European Political Science Review*, 4(1): pp. 1-28.
- Rubery, J. (1999), *Women's Employment in Europe*, London: Routledge.
- Scharpf, F. (2002), "The European Social Model: Coping with the Challenges of Diversity", *Journal of Common Market Studies* 40 (4): 645 – 670.
- Schmidtz, D. and Goodin, R. (1998), *Social Welfare and Individual Responsibility*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sherraden, M. (2003), "From the Social Welfare State to the Social Investment State", *Shelterforce Online*, 128, available at: <https://shelterforce.org/2003/03/01/from-the-social-welfare-state-to-the-social-investment-state/>
- Skocpol T. (1984), *Vision and Method in Historical Sociology*, New York: Cambridge University Press.
- Skocpol, T. (1992), *Protecting Soldiers and Mothers: The Political Origins of Social Policy in the United States*, Cambridge: Harvard University Press.
- Spicker P. (1995), *Social Policy. Themes and Approaches*, Edinburg: Prentice Hall.
- Spicker P. (2000), *Welfare State: A General Theory*, London: Sage.
- Starke, P. (2006), "The Politics of Welfare State Retrenchment: A Literature Review", *Social Policy and Administration*, 40(1): pp. 104-120.

- Stockhammer, E. (2012), "The Euro Crisis, European Neoliberalism and the Need for a European Welfare State", *Soundings*, 50: pp. 121-130.
- Streeck, W. (2014), *Buying Time. The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*, London: Verso.
- Swenson, P. (2002), *Capitalists against Markets: The Making of Labor Markets and Welfare States in the United States and Sweden*, Oxford: Oxford University Press.
- Taylor, G. (2007), *Ideology and Welfare*, London: Palgrave Macmillan.
- Taylor-Gooby, P. (1994), "Postmodernism and Social Policy: A Great Leap Backwards?", *Journal of Social Policy*, 23(3): pp.385-404.
- Taylor-Gooby, P. (2004), "The Impact of New Social Risks on Welfare States", in Taylor-Gooby, P. (Ed.), *New Risks, New Welfare: The Transformation of the European Welfare State*, Oxford: Oxford University Press.
- Taylor-Gooby, P. (2008), *Reframing Social Citizenship*, Oxford: Oxford University Press.
- Thompson, E.P. (1963), *The Making of the English Working Class*, Toronto: Penguin Books.
- Tilly, C. (1984), *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, New York: Russell Sage Foundation.
- Titmuss, R. (1958), *Essays on 'the Welfare State'*, London: Allen and Unwin.
- Titmuss, R. (1968), *Commitment to Welfare*, London: Allen and Unwin.
- Titmuss, R. (1970), *The Gift Relationship: From Human Blood to Social Policy*, London: Allen and Unwin.
- Titmuss, R. (1974), *Social Policy. An introduction*, London: Allen and Unwin.
- Townsend P. (1975), *Sociology and Social Policy*, Harmondsworth: Penguin.
- Townsend P. (1979), *Poverty in the United Kingdom*, Harmondsworth: Penguin.
- Turner, B. (1986), *Citizenship and Capitalism: The Debate over Reformism*, London: Allen and Unwin.

- Turner, B. (1997), ‘Citizenship Studies: A General Theory’, *Citizenship Studies*, 1(1): pp. 5-18.
- Turner, B. (2001), “The Erosion of Citizenship”, *British Journal of Sociology*, 52(2): pp. 189-209.
- Turner, B. (2009), “T.H. Marshall, Social Rights, and English National Identity”, *Citizenship Studies*, 13(1): pp. 65–73.
- Turner, B. (2016), “We are All Denizens Now: on the Erosion of Citizenship”, *Citizenship Studies*, 20(6-7): pp. 679-692.
- van Steenberg, B. (1994), “The Condition of Citizenship: An Introduction”, in van Steenberg, B. (Ed.), *The Condition of Citizenship*, London: Sage Publications.
- Verhoeven, I. and Tonkens, E. (2013), “Talking Active Citizenship: Framing Welfare State Reform in England and the Netherlands”, *Social Policy and Society*, 12(3): pp. 415-426.
- Vis, B. (2009), “Governments and Unpopular Social Policy Reform: Biting the Bullet or Steering Clear?”, *European Journal of Political Research*, 48: pp. 31–57.
- Walby, S. (1994), “Gender, Work, and Post-Fordism: The EC Context”, *International Journal of Sociology*, 24(4): pp. 67-82.
- Wallerstein I. (2003), ‘Citizens All? Citizens Some! The Making of the Citizen’. *Comparative Studies in Society and History*, 45: pp. 650-679.
- Weir, M., Orloff, A.S. and Skocpol, T. (Eds.) (1988), *The Politics of Social Policy in the United States*, Princeton: Princeton University Press.
- Weithman, P.J. (2006), *Religion and the Obligations of Citizenship*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilensky, H. (1975), *The Welfare State and Equality*, Berkley: University of California Press.
- Wilensky, H. and Lebaux, C. (1965), *Industrial Society and Social Welfare*, New York: Free Press.

Wincott, D. (2006), “Social Policy and Social Citizenship: Britain's Welfare States”, *Publius*, 36(1): pp. 169-188.

Wright, E.O. (2000), “Working-class Power, Capitalist-class Interests and Class Compromise”, *American Journal of Sociology*, 105(4): pp. 957–1002.

Wolff, R. (2010), *Capitalism Hits the Fan: The Global Economic Meltdown and What to Do About It*, Second Edition, Northampton, Mass.: Olive Branch Press.

Woolford, A. and Nelund, A. (2013), “The Responsibilities of the Poor: Performing Neoliberal Citizenship within the Bureaucratic Field”, *Social Service Review*, 87(2): pp. 292-318.

Wright, S., Marston, G. and McDonald, C. (2011), “The Role of Non-Profit Organizations in the Mixed Economy of Welfare-to-Work in the UK and Australia”, *Social Policy and Administration*, 45(3): 299-318.

Yalcin-Heckman, L. (2011), “Introduction: Claiming Social Citizenship”, *Citizenship Studies*, 15(3-4): pp.433-439.

Yeates, N. (2001), *Globalization and Social Policy*, London: Sage Publications.